

A. 12793

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LITERE ȘI FILOSOFIE

FILOGIA ROMANICA

OVID DENSUSIANU

LIMBA ROMINA ÎN SECOLUL AL XVI-lea FONETICA

Facultatea de Filosofie și Litere din București
BIBLIOTECA CENTRALĂ

1930 - 1931

15.207

Pentru Biblioteca Centrală a Facultății de Litere și Filologie

A. Vasiliu

c. v. 131



28 XI, 1930.

Din ciclul lecțiilor pe care aveți să le urmați în timp de trei ani am crezut că nu poate să lipsească fonetica istorică, pentru că ea dă inițieri temeinice în filologie. Fonetica istorică este o bună disciplină a spiritului; deșteaptă curiositatea pentru anumite fapte, deprinde pe cercetător cu precisiunea și nu mi pot închipui pe cineva bine pregătit în direcțiunea filologică, dacă n'a căutat să se inițieze măcar într'o parte din problemele de fonetică istorică a unei limbi.

Astăzi e o oarecare ostilitate accentuată împotriva disciplinei fonetice istorice, ostilitate care pleacă din două direcțiuni, din spre fonetica experimentală și din spre dialectologie.

Incontestabil că fonetica experimentală a adus o însemnată contribuțiune; chiar pentru cineva care se ocupă cu fonetica istorică, cea experimentală nu poate să rămână absolut streină. Că nu totdeauna datele fonetice experimentale ne pot ajuta pentru lămurirea unor probleme de fonetică istorică, aceasta este sigur. Foneticii experimentali însă, în general, privesc fonetica istorică drept o specialitate întârziată, care nu ar mai putea aduce contribuțiuni de care să se țină samă în aceeași măsură ca de contribuțiunile fonetice experimentale. E o rătăcire în acest dispreț pe care unii fonetiști experimentali îl arată față de fonetica istorică, o rătăcire care ca și altele nu poate să fie aproba-

tă de lingvistica de astăzi, cînd atîtea probe fecunde se pun în fața cercetătorului. Spuneam că fonetica experimentală se găsește în conflict și cu dialectologia. Dialectologia este privită astăzi prea exclusivist. De la atlasul lui Gilliéron s'a ajuns în această privință la o exagerare. Gilliéron a căutat să urmărească în primul rînd probleme de circulație a cuvintelor, ocupîndu-se numai întîmplător de aspecte fonetice sau morfologice. Astfel, dialectologia a fost înțeleasă mai mult ca o geografie lingvistică.

Dialectologia, așa cum e practică de cele mai multe ori astăzi, neglijînd fonetica actuală, indirect se arată ostilă și foneticii istorice. Majoritatea dialectologilor se arată foarte puțin dispusă să mai recunoască valoarea foneticii istorice. Și cu atît mai mult e regretabilă această atitudine cu cît nu ne putem închipui că ar fi probleme care nu ar mai presenta

interes în acest domeniu. În limbile unde s'a practicat mai mult fonetica istorică, în franceză și în italiană sînt multe capitole care nu se pot explica decît printr^{nsa}; la noi ne isbim la fiecare pas de o serie de fapte, nu numai de amănunt, care așteaptă să fie limpeзите și în plus nu putem concepe reconstruirea, în ceea ce privește în special limba noastră, fără ajutorul continuu al foneticii istorice. Numai comparînd dialectele, și în primul rînd pe basă fonetică, putem stabili faptele. Mai e de adăugat că nu se poate concepe o cercetare etimologică fără stăpînirea foneticii istorice.

Deci, să lăsăm acea prevenire care s'a accentuat de vre-o douăzeci de ani în privința foneticii istorice. Recunoaștem tot ce este al foneticii experimentale, însă trebuie să arătăm celor care arată dispreț față de fonetica istorică exagerările în care cad și care nu pot să-și aibă locul în domeniul așa de întins al preocu-

părilor fonetice. Și acum putem începe analiza particularităților fonetice așa cum se prezintă în textele din secolul al XVI-lea. Voi lua fiecare sunet; vocalismul îl voi urmări după cum se găsea, sub accent sau nu, vocala ce ne va interesa. Mai este și o altă metodă: de a începe cu toată seria vocalelor accentuate și apoi a celor atone. N'ași putea spune care din aceste două procedee poate să aibă mai multe avantaje. După împrejurări, după predispoziții de prezentare a materialului, într'o lucrare, fiecare e liber să aleagă un sistem sau celălalt. Cred totuși, că în ceea ce privește cursurile, gruparea particularităților la un singur sunet are avantajul că dă o imagine mai bună asupra aspectelor fonetice a unui asemenea sunet.

Vom începe cu vocala a. În primul rând e de amintit ceea ce apare cu deosebire în parte din textele religioase și în special în Psaltirea

Scheiană: un fonetism foarte bizar, și anume, a accentuat e redat prin ai: taire, maire, cărai-
re în loc de mare, tare, cărare. Evangheliarul de
la Londra presintă și el un cas de maire. În do-
 cumentele publicate de Dl Iorga în colecțiunea
Hurmuzachi întâlnim deasemeni aceeași formă. E
 un fonetism care apare în diferite regiuni în
 secolul al XVI-lea, un fonetism pentru că nu
 cred să fie o particularitate de grafie.

În privința aceasta a fost discuție în ur-
 ma a două articole publicate, în Dacoromania v.
 III, de D-nii Drăganu și Lacea care sînt de pă-
 rere că dacă găsim forma maire în texte, totuși
 pronunțarea era cea curentă în dacoromină și
 scrierea cu i s'ar datora traducătorilor sași,
 care copiind sau traducînd aceste texte au lă-
 sat să se strecoare particularități caracteris-
 tice pentru limba lor.

Dl Rosetti, într'o foarte documentată dare
 de seamă din Grai și suflet v. II, nu e de părerea .

D-lor Drăganu și Lacea. Particularitatea aceasta se întâlnește și în texte unde nu se poate admite imixtiunea streină. Evangheliarul dela Londra se știe că nu a fost copiat de streini. Chiar în documentele din colecțiunea Hurmuzachi, dacă uneori într'adevăr, limba română e alterată din cauza inexperienței acelor care traduceau aceste texte, totuși nimic nu ne îndreptățește să credm că ar fi un amestec strein, care să explice o particularitate de felul acesta.

Această particularitate se poate explica normal și fără dificultate în interiorul limbei române ca o pronunțare dialectală. Trebuie să plecăm de la forme ca: marie tarie. Acest marie, s'a putut foarte bine ca să fie redat neîndeminatec prin punerea lui i înainte de r. Cu atât mai mult am fi înclinați spre această explicațiune, cu cât Psaltirea Hurmuzachi ne dă un asemenea exemplu, anume îngînarie, dacă, bine-înțeles, nu am avea de-a-face cu o eroare.

In ceea ce privește trecerea lui a la îi înaintea lui n, textele din secolul al XVI-lea se repartisează foarte inegal. Mai întâi trebuie să amintim că la Coresi, prin urmare acolo unde este reflectat dialectul muntenesc, ceea ce predomină mai mult este fonetismul cu îi, prin urmare, cîine, pîine, însă sînt și destule exemple de fonetismul cu î.

In textele din nord și, în afară de acestea, în texte de prin Moldova și Ardeal vedem ici și colo apărînd cîte o formă cu îi. Astăzi se observă o tendință de pătrundere a pronunțării cu îi și mai ales influența ziarelor, a vorbirei din București contribuie la acceptarea acestor forme. Forme ca pîine, cîine pot să pară ca ceva dialectal. Eu am rămas la ele pentru că mi se pare că altfel ar trebui să mergem cu concesiia mai departe.

Cum se explică această epentesa a lui î?

Dl W. Meyer-Lübke e de părere că trebuie să ple-

căm dela forme de plural care au favorizat dezvoltarea lui i înainte de n. Resonanța lui i dela pluralul cîni s'a transmis înaintea lui n. În Oltenia ^{în Myrdenia} se cunoaște pronunțarea: veichi, oichi în loc de vechi, ochi, fenomen care s'ar explica în același fel.

Acest fenomen își poate găsi explicația, fără ca să ne putem da totuși, sama de ce s'au efectuat aceste transformări numai la un număr foarte redus de cuvinte. De exemplu, de ce nu s'a ajuns să se zică jupîne în loc de jupine? Dacă s'ar fi accentuat această tendință ar fi urmat toată seria la fel și s'ar fi zis, de exemplu săptămîini.

Putem presupune că la un moment dat, fără să înțelegem bine de ce, a pornit o reacțiune datorită impresiunii că prea s'ar fi schimbat aspectul la o sumă de cuvinte, dacă s'ar fi urmat pronunțarea pe calea aceasta.

Cum spuneam mai înainte, dacă tendința es-

te pentru fonetismul cîine, pîne îmi păstrez părerea că și scrisul cu î simplu poate fi justificat: totuși intervine o întrebare, și anume, dacă admitem scrisul pîne, cîne, un derivat cum este cel adjectival cîinos ar părea ca o inconsecvență. Eu cred că dacă cineva rămîne la cîne, pîne poate să admită alături forma cîinos. N'am auzit nicăeri zicîndu-se cînos și dacă există, ar fi o adaptare în raport cu fonetismul cîne. Mărturisesc că dacă este vorba să se valorifice cuvintele după ceea ce au mai expresiv, mi se pare mai expresiv cîinos.

În secolul al XVI-lea o formă care apare, constant cu fonetismul mai vechi este aceea care corespunde latinului AMBULARE, așa încît se zicea constant: (eu împlu). Fonetismul acesta merge alături de acela al lui împlu devenit umplu și pentru că vom avea de amintit această formă cînd ne vom ocupa de fonetismul lui e, vom insista mai mult asupra divergenței vocalismului

din secolul al XVI-lea și cel de astăzi.

De relevat este în legătură cu a, tot dinaintea lui n, că în secolul al XVI-lea apare i într'o formă cum este: singe. Nu pare să fie o eroare de grafie; probabil că avem de-a-face cu un fonetism provincial. Un s, un z, a influențat vocala vecină, iotacisînd-o, așa că în unele regiuni s'a pronunțat singe. Ar fi și altă explicație, plecînd dela sîngeros devenit sin geros pentru că un î cînd în silaba următoare se află un e, a trecut la i.

Tot în legătură cu singe trebuie să amintim o formă din secolul al XVI-lea care corespunde latinului ANIMA, apărînd în texte în trei feluri: înemă, înimă și inimă ca astăzi. De unde acest fonetism? Latinul ANIMA n'a putut să dea decît înemă. S'a întîmplat însă, că la forma aceasta există derivatul înemos, devenit inemos, prin trecerea de care vorbeam mai înainte, după cum spînteca a devenit spinteca, sau după cum

înel a devenit inel. A fost natural ca după i-nemos să fie refăcut substantivul inemă. Înlocuirea lui e prin i în silaba a doua, se explică plecînd dela forme de plural, sau de genitiv dativ: inemi sau inemiei. Sub influența lui i din finală e a devenit i prin asimilație.

Referitor tot la a accentuat, este de amintit un cas special, care cred că merită să fie relevat, pentru că nu apare tocmai clar pentru cei ce nu sînt familiarizați cu probleme de fonetică veche.

În secolul al XVI-lea, și mai tîrziu, în loc de obiței găsim obițai, care corespunde direct formei slave. Cum s'a ajuns la forma de astăzi? Poate să fie o înlocuire spontană? Trebuie să fi intervenit o altă cauză, și anume, trebuie să plecăm dela forma de plural, obițai. Acesta apu-
tut într'adevăr, să fie transformat în obițeie, pentru că avem același cas—antici-
păm puțin asupra fonetismului lui e—cu cheaie

devenit cheie, datorită lui e din ultima silabă. Prin urmare, običăie a putut să devină običēie, fiindcă se întâlnea cu o formă cum era cheie.

Amintim că după ce a devenit în unele regiuni običēie, odată ce forma de plural a fost aceasta, s'a refăcut și singularul și s'a zis običēi. Astfel avem un fonetism datorit influenței pluralului asupra singularului.

Trecem la fonetica lui a aton. În primul rând trebuie să amintim ceea ce este bine reflectat în texte: în loc de ă găsim a, afară de cazuri particulare cum ar fi asimilația. Găsim, de exemplu: farină, cadea în loc de fărină, cădea.

Nu poate fi vorba de ceva grafic, pentru că exemplele sînt prea numeroase și apoi toate se întîlnesc cu o pronunțare destul de răspîndită și în graiul de astăzi. Nu avem de-a-fa-ce cu o asimilație ca în forma barbat; este vor-

ba de un ă care nu se găsea înaintea unui a în silaba următoare. E o pronunțare specială, adică un a în loc de ă, poate nu întotdeauna un a curat, ci un sunet intermediar între a și ă. Inșă, indiferent dacă în secolul al XVI-lea unde apar formele acestea este un a curat sau intermediar, ne găsim în fața unei particularități pe care o găsim și în dialectologia de astăzi. Explicația o dă Dl Iordan, într'un articol din Revista filologică dela Cernăuți; avem de-a-face cu un fonetism care tradează o înrîurire streină. Streinii nu pot să redea bine acest sunet. Din regiunile unde s'a produs amestecul între elementul român cu elementul strein: slav, unguresc, săsesc ar fi pornit pronunțarea aceasta și apoi s'ar fi contagiat și Românii sau streinii romanisați și au impus-o în anumite regiuni.

In favoarea acestei păreri ar veni întrucîtva faptul că de multe ori găsim în regiuni-

le extreme acest fonetism și tocmai în regiuni extreme s'a întâmplat să se producă amestecul cu elementul strein. Dar fonetismul acesta apare și în regiuni unde geograficește nu ne găsim în fața unui contact mai întins cu un element strein. Ar fi de presupus atunci că poate prin emigrări din anumite părți s'ar fi adus și aici această pronunțare.

În orice caz particularitatea aceasta este frapantă și dacă nu s'a dat altă explicație ne putem opri la aceea pe care am amintit-o.

De amintit, în legătură cu ceea ce spuneam mai înainte despre influența unei consoane, că în secolul al XVI-lea apar relativ foarte des cazuri de ă trecut la e după un ț sau după un z; de exemplu, fățerie în loc de fățarie, dzecînd în loc de dzăcînd. Într'o lecțiune de seminar, ne-am ocupat de forma mulțemi; vă spuneam că avem de-a-face cu influența consoanei ț sau z

Facultatea de Filosofie și Litere din București

BIBLIOTECA CENTRALĂ

O. Densusianu,

Limba română în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 2

15.207

asupra lui ă în sensul că aceste consoane conțin un element iotacisant. Altfel este probabil cazul lui amegi, în loc de amăgi, care de altminteri se aude și astăzi. Aici nu mai avem aceleași condițiuni; trecerea lui ă la e, este sigur, se datorește analogiei. Indicativul present eu amăgesc a devenit prin asimilare amegesc și persoana a treia amăgește a devenit de asemenea amegește.

5 XII, 1930.

Mă refeream rîndul trecut la fonetismul pe care-l presintă forma corespunzătoare latinului ANELLUS. Va trebui să insistăm puțin asupra acestui fonetism. În Codicele Voronețian, — singurul exemplu pe care-l avem în secolul al XVI-lea pentru acest fonetism — cuvîntul apare cu î păstrat, înel. Trecerea lui î la i se explică prin faptul că în silaba următoare se găsea un e și acest e influențează pe un î schimbîndu-l în i. Întrebarea este cum se face că singur Codicele Voronețian, mai a-

testă forma fonetismului mai vechi ? Pentru ca să înțelegem mai bine ce normal apare întrucîtva acest fonetism în secolul al XVI-lea să ne referim la alt cuvînt care prezintă aceleași condițiuni fonetice.

Din latinul MANE, prefixul DE și sufixul -ITIA a rezultat DEMANITIA, care a dat demîneață. S'a dezvoltat în aceleași condițiuni fonetice, anume î găsindu-se de data aceasta înaintea unui ea a trecut la i: demîneață și prin asimilarea lui e a rezultat dimineață.

În secolul al XVI-lea apare fonetismul triplu, adică demîneață, demineață și chiar dîmineață, formă care s'a fixat.

Comparînd pe inel din Codicele Voronețian cu demîneață, constatăm că textele care ne dau demîneață, de exemplu Coresi, nu prezintă niciodată cazuri de inel. Prin urmare, este o anomalie cronologică, pentru că acolo unde demîneață a devenit demineață, normal trebuia ca

și înel să devină inel. Cu alte cuvinte, înel pare că s'a păstrat local mai mult cu fonetismul acesta, decît demîneață, adică s'a zis demineață, dar în același timp s'a păstrat înel. Tocmai limpede această diferență nu-mi apare. O explicație ar fi doar în sensul următor:

Poate un î inițial, e cazul prin urmare, a lui înel, a fost favorisat să se păstreze față de un î din corpul cuvîntului, cazul lui demîneață, pentru că acest î inițial era susținut de o serie întreagă de cuvinte care începeau prin î, în special acelea care prezentau prefixul în- sau în-. Prin urmare, sub influența unor forme ca începu și ale altora care presintă acest fonetism inițial, presupun că înel a fost favorisat să se păstreze în unele regiuni cu fonetismul mai vechi, chiar cînd demîneață, devenise demineață.

Urmînd mai departe cu fonetismul lui a

aton, trebuie amintite cuvintele din seria celor care presintă un e după ș sau j, adică: cenușe, ușe, coaje.

În secolul al XVI-lea, ca și astăzi de altminteri, fonetismul oscilează între ă și e. Unele texte, cum este de exemplu Palia dela Orăștie, cum și acelea ale lui Coresi, cu toate că amestecă formele cu ă și e, totuși arată mai multă predilecție pentru formele cu e.

Ca să înțelegem bine fonetismul acesta trebuie să adăugăm că forma rezultată normal din latina vulgară USTIA a fost ușe. A final a trecut la ă, rezultând mai întâi forma ușiă; a evoluat apoi normal spre ușe, pentru că ă în contact cu un element iotacisant -i-, trece la e. Pronunțarea cu ă este o particularitate dialectală, în sensul că în regiunile unde e trece la ă, a fost normal să se spună ușă, în loc de ușe, sau formele acestea au fost atrase de acelea care presintă pe ă indiferent

de condițiuni speciale, adică indiferent dacă era precedat de ș sau j.

Astăzi pronunțarea oscilează. Întrebarea este, care din aceste forme ar fi de preferat. M'am hotărât pentru cele terminate în e cu toate că tendința parcă este spre formele în ă. Am impresiunea că cei mai mulți sînt ispitiți să scrie ușă, cenușă, coajă. Pentru ce rațiuni cred că sînt de preferat formele cu e? Intîi pentru că au și o basă istorică. Pe de altă parte admitînd formele cu ă facem o concesie la ceea ce, de fapt, este dialectal accentuat.

Dacă plecăm de la faptul că e în unele regiuni după ș trece la ă, se complică problema în sensul următor: sînt forme care presintă un ă accentuat. Este cazul perfectelor la persoana a treia singular: încruciașă, înfățișă și pe urmă toate substantivele la plural: înfățișări, încruciașări. Formele sînt normale și în

raport cu fonetismul care este deplin justificat în limba noastră. Am putea admite și aici pe e, adică înfățișeri, încrucșișeri, înfățișe, încrucșișe.

Totuși, cred că nu putem face deplină concesie acestei forme de scriere sau de pronunțare și iată de ce. Dacă admitem scrisul, de exemplu: încrucșișeri, facem o foarte redusă clasă aparte în ceea ce privește forma de plural pentru că sînt foarte reduse cuvintele care presintă un e după ș și mi se pare că introducem ceva care se depărtează prea mult de ceea ce este majoritatea formelor de plural. Nu văd rațiunea, odată ce se scrie cîntări să facem o clasă aparte cu formele care presintă un ă după ș. Dacă nu putem face concesie la formele de plural, atunci nu văd pentru ce rațiune am admite e în loc de ă la persoana a treia a perfectului înfățișă ?

Trecînd la cuvintele de proveniență streină vom avea relativ puțin de relevat. Sînt, în general, cuvinte slave sau de origine grecească la care se observă tendința de adaptare la fonetismul românesc. Astfel a aton e trecut la ă. De aceea nu ne surprinde că este scris cîteodată pătriarh; totuși, mai des apare patriarh. Nu putem spune că acest cuvînt era întrebuintat ^{de} în secolul al XVI-lea. Era, desigur, între cuvintele mai rare, dar este sigur că a fost influențat în sensul trecerii lui a aton la ă. Tot așa găsim scris psăltire. Aici cazul este întrucîtva deosebit, pentru că într'adevăr psaltire a fost mai cunoscut decît patriarh și atunci nu ne poate surprinde acest fonetism. Un caz deosebit este acela al lui năsip față de nisip care e mai curent astăzi. În secolul al XVI-lea niciodată n'am găsit atestat nisip. Prin asimilație s'a ajuns la forma de astăzi nisip și se pare că într'adevăr, este favorisată să

se impue pentru că năsip are ceva dialectal.

Un cas care ne duce la o constatare dublă este acela al cuvîntului de proveniență grecească dașcăl. Ne-am aștepta ca și el să apară în secolul al XVI-lea—mai ales că a fost un cuvînt des întrebuintat—cu a trecut la ă. Totuși forma cea mai frecventă este dasca. Cred însă că avem de-a-face cu o influență a formei grecești: ΔΙΔΑΚΚΑΟΛ.

Ajungem la fonetismul lui ș deschis. In primul rînd avem de amintit o particularitate care se regăsește în textele pe care le-am amintit cînd ne-am ocupat de a accentuat. In Psaltirea Scheiană găsim ceirere, cas paralel, prin urmare, cu maire. Trebuie să presupunem că într'adevăr, este ceva grafic neîndemînatec, dar și fonetic în același timp; se ascunde în această redare o particularitate de pronunțare. Am fi duși de spre pronunțarea ceriere, după cum pronunțarea marie explică fonetismul

maire.

Surprinzător la prima vedere este fonetismul pronumelui meu. În secolul al XVI-lea forma cea mai obișnuită este mieu și într'adevăr, acesta este fonetismul normal pentru că e deschis nu putea fi redat decît prin diftongul ie. Găsim însă, alături și meu. Este o pronunțare care trebuie să fie admisă, sau o simplă inconsecvență grafică ? N'ași putea spune. S'ar putea să se fi pronunțat într'adevăr, și de popor meu sub influența lui mea. Se poate însă, ca ie să fi fost scris numai aproximativ, cu toate că pronunția era de fapt, peste tot mieu. Astăzi, cred că este greu să se impună în limba literară forma care e în acord cu pronunțarea fonetică și continuată de graiul popular. Nu cred că mieu poate fi impus. Dl Sextil Pușcariu, scrie mieu și alții cîțiva deasemenea, dar aceasta duce la o serie de revisuiri a ortografiei noastre. Ar trebui

să admitem atunci și forma ieu și să facem o concesiune imposibilă de admis în limba literară.

În secolul al XVI-lea în afară de mieu, apare sporadic și meu și mai apare și forma redusă mîu. Dealtminteri și astăzi dialectal se spune tată-mîu. Nu poate fi vorba de o insuficiență grafică, ci este un fonetism care se explică foarte bine. Deoarece adjectivul posesiv legat de un substantiv își pierde accentul, dacă nu în întregime, în tot cazul era mai slab accentuat, atunci triftongul ieu, a putut să se reducă la iu, pentru că acesta e un fonetism normal în limba română. Il vom regăsi când ne vom ocupa de forma iușor.

Fonetismul lui e deschis după un d sau un g latin devenit z sau ș, presintă oarecare complicațiuni, și anume: în secolul al XVI-lea găsim--și astăzi dialectal--zău și dumnezău. Ne întrebăm: forma dumnezău, cu e trecut la ă după

z, este normală ? Corespunde fonetismului general sau poate să fie considerată, cum face impresiunea astăzi, ca o formă cu fonetism dialectal ? Cred că interpretarea adevărată este în sensul următor: după un d sau s deveniți z și ș, fonemul e, chiar rezultat din diftongul ie, a trecut la ă. Adică DEUS după ce a fost pronunțat *dieu și i, primul element al diftongului, a alterat pe d a devenit zeu; apoi s'a ajuns la forma zău. TĚRMEN a dat în românește țărm. Găsim într'adevăr, odată în Tetravanghelul lui Coresi excepțional forma țerm, însă poate să fie o pronunțare locală. În dacoromîna generală se vede foarte bine că e după ț a trecut la ă.

Atunci fonetismul zău este și el cel normal cu e trecut la ă. Cum se explică atunci forma de astăzi zeu, dumnezeu ?

E a trecut la ă după d, z, ș numai în cazul cînd în silaba următoare nu era o vocală

palatală: e, i. La vocativ, în vechea românească, apare forma dumnezeu și la plural dumnezei, forme normale care au influențat și singularul dumnezău, transformându-l în dumnezeu. Așa că e din forma de astăzi nu reproduce direct pe e din latină, ci e o refacere de mai târziu.

Rămîne cazul cuvîntului șes, corespunzător latinului SĒSSUM. Dacă țărîm și zău sînt normale, ne-am aștepta ca forma normală să fie șăs. Șăs se pronunță în unele locuri de popor, însă forma din limba literară și forma foarte obișnuită chiar în limba populară în multe părți este șes. Avem aici o divergență de fonetism care așteaptă explicație. Este mai greu de găsit o explicație pentru această formă, pentru că dacă dumnezeu, cum am văzut, se poate explica prin influența pluralului dumnezei, la șes nu este același cas, pluralul nefiind șese, ci șesuri. Pluralul șesuri nu poate explica sîn-

gularul șes și atunci m'am gândit la o explicație, care ar putea fi luată în considerațiune. Fonetismul mai vechi și totuși normal șăs a fost alterat probabil, sub influența participiilor trecute ales, înțeles. Ar fi o explicație dar, absolut mulțumitoare, trebuie să mărturisesc că nu este.

În ceea ce privește pe aspectul lui e după un r inițial, care se știe că în limba veche românească a fost pronunțat mult vibrând, textele din secolul al XVI-lea sînt divergente. Astfel latinul REUS a devenit în românește reu: Ī a influențat fonetismul lui e schimbîndu-l în ă, aceasta însă numai în anumite regiuni. În Psaltirea Scheiană și în Psaltirea Hurmuzachi întîlnim foarte des forma Īeu. Deci, oricît ar fi influențat r vibrant fonetismul unei vocale învecinate, această influență n'a fost generală, pentru că au fost anumite ținuturi unde s'a păstrat e.

Rămîne să amintim cazul lui țară, care și el presintă oarecare complicațiuni și aceasta cred că vine indirect să confirme ceea ce am spus cu privire la fonetismul lui e deschis în contact cu ș și cu d. În secolul al XVI-lea apare țară alături de țeară, reprezentînd pe latinul TĒRRA. După diftongarea lui e a devenit țiera; i a alterat pe ț, transformîndu-l în ț, iar e s'a diftongat în ea. Astfel a rezultat forma țeară, devenită țară prin trecerea diftongului ea la ă după ț. Aceasta este pronunțarea cea mai răspîdită. Unii caută să prefere în scrisul literar de astăzi forma cu diftongul ea, țeară și chiar țeran. Nu cîd că ar fi justificată, nici de data aceasta, preferința pentru acest fonetism. Țară este absolut în acord cu ceea ce rezultă din examinarea fonetismului lui e; chiar ca pronunțare țeară are ceva artificial, căutat. Vom reveni asupra fonetismului acesta, cînd vom tre-

ce la o altă serie și vom remarca atunci o inconsecvență la acei care scriu țeară.

Vine rîndul de lămurit o serie întregă; mă refer numai la cîteva forme, anume casurile în care e se găsea dinaintea unui e din silaba următoare, pentru că într'adevăr, avem de-a face cu un fonetism special. Latinul vulgar FELEM a dat în romînește fiare, astăzi fiere; tot așa EST(E) > iate, etc. Aici fonetismul se explică în felul următor:

FELEM devenit fiere, a suferit transformarea lui e, elementul al doilea al diftongului, ajungîndu-se la triftongul iea, * fiere. Triftongul iea s'a redus apoi la ia. Găsim însă, și nu o singură dată, scris și fiere, adică fonetismul oscila, în secolul al XVI-lea, în acest caz, între pronunțarea cu ia și cu ie.

Di Rosetti în studiul apărut acum patru ani Recherches sur la phonétique du roumain

au XVI-e siècle susține că fonetismul era fixat și se pronunța de toți fiere, ieste, nicidecum fiare, iaste. De altminteri, în lecțiunile de seminar s'a precizat mai bine acest lucru.

Incontestabil că grafia a avut un mare rol în scrisul nostru din secolul al XVI-lea, totuși, în cazul de față nu e în joc numai tradiția grafică. Dacă fonetismul fiere, iaste ar fi fost inexistent în secolul al XVI-lea, cred că nu s'ar putea explica faptul că găsim și după această epocă, în secolul al XVII-lea, al XVIII-lea și chiar la începutul secolului al XIX-lea, destul de des formele iaste, fiare. Este greu să presupunem că tradiția grafică ar fi fost așa de puternică încât să treacă peste secolul al XVII-lea și al XVIII-lea și să ajungă pînă la începutul secolului al XIX-lea, cu alte cuvinte, vreau să spun că dacă apare des scris fiere, iaste, cred că se reflectează aici fonetismul din anumite regiuni dela noi.

În alte ținuturi fonetismul evoluase, fiindcă se ajunsese la ceea ce este și pronunțarea de astăzi, fiere, este.

Cu atât mai mult putem să ne oprim la această părere, cu cât fonetismul îaste prezintă ceva particular, adică îa pentru ca să ajungă la e trebuie să treacă oarecare timp; am avea de altfel, ca și în cazul lui cheie un fapt de asimilație; în tot cazul fonetismul îaste ca și cheale a existat în secolul al XVI-lea și s'a continuat pînă mai tîrziu.

Latinul SĒPTĒM a devenit în limba română ^wsiepte, apoi șapte. În secolul al XVI-lea sînt atestate formele șeapte, șepite și șapte, acesta din urmă foarte rar. Astăzi în limba literară s'a fixat forma șapte. Acei care scriu țeară, scriu totuși șapte, dînd astfel dovadă de inconsecvență, cum am spus cu altă ocaziune.

Referindu-ne la fonetismul lui e deschis

în cazul cînd se găsea înaintea unei nasa-
le, e de relevat forma cene, care apare în
secolul al XVI-lea alături de cine și cinre.

În ceea ce privește cazul cînd e des-
chis era urmat de n plus consoană, vom amin-
ti forma de plural cuvente, cu e în loc de
i. Există totuși, și forma cu i. Găsim apoi
formele mormînte, cuvînte forme care nu ne
putem închipui că au existat în vorbirea cu-
rentă, fiind în desacord cu fonetismul ro-
mînesc.

Explicațiunea acestui fonetism nu poa-
te fi dată decît în sensul că avem de-a-
face cu o eroare de grafie, datorită con-
fuziunii copiștilor, care sub influența
singularului mormînt, au scris mormînte.

Corespunzător lui mînt dela indicativ
present, persoana întâia de singular, găsim
forma cu î: eu mînt. Latinul MENTIO nu pu-
tea să dea decît mîntîar la plural ei mînt;

MENTIS > minți, MENTIT > mente. Analogia în favoarea formelor cu i a plecat dela formele unde e nu putea să treacă la î, din cauză că în silaba următoare se găsea vocala e sau i.

• ————— •

12 XII, 1930.

Fonetica lui e închis se presintă mult mai complicată decît a lui e deschis, de care ne-am ocupat în lecțiunea trecută. În primul rînd avem de amintit cazuri cînd sub influența unei labiale precedente apare trecut la ă. Mai ales la Coresi găsim pentru persoana înția de plural a verbului a avea, la indicatiul present, forma avăm; aceasta este o formă absolut normală pentru că e trebuia să treacă la ă sub influența lui y precedent. Totuși, chiar în secolul al XVI-lea se vede că tendința se

fixează în sensul lui e pentru că cele mai multe exemple sînt cu fonetismul de astăzi. Cum s'a ajuns la forma avem ? Motivul e foarte simplu: a intervenit analogia de la persoana a doua de plural aveți unde e numai putea să treacă la ă, după labială, fiindcă în silaba următoare se găsea o vocală palatală, i.

Același fonetism îl întîlnim la o serie întreagă de verbe. Astfel întîlnim frecvent forme ca ivăsc etc., fonetism deasemeni normal. De altminteri în popor și astăzi se aude de multe ori forme ca acestea: vorbăsc, iubăsc etc. Schimbarea terminațiunei -ăsc în -esc e datorită analogiei.

Un cuvînt care apare cu fonetism surprinzător este acel care a derivat din latinul VIRGO, în latina vulgară VIRGULA. Il găsim în Codicele Voronețian sub forma vărgură; în Palia dela Orăștie găsim vergură. Latinul VIRGULA putea să dea într'adevăr, vărgură așa cum

este atestat în Codicele Voronețian, pentru că e trebuia să treacă la ă sub influența lui y și mai ales că în silaba următoare nu se găsea o vocală palatală. De ce totuși întâlim și forma vergură atestată în Palia dela Orăștie? Explicația poate să fie următoarea: forma de plural verguri a putut să-și menție pe e pentru că în silaba finală era un i. De obicei, ceea ce influențează fonetismul lui e după labială, e prezența sau absența unei vocale palatale în silaba imediată. Trebuie, prin urmare, să presupunem că și vocala palatală dintr'o silabă mai depărtată a putut împiedeca trecerea lui e la ă. Pluralul verguri, trebuie să presupunem că a apărut normal cu fonetismul acesta și atunci dela această formă de plural s'a revenit și la singular și vărgură a fost schimbat în vergură. Aceasta este o explicație identică cu aceea pe care am admis-o pentru singuri, pentru că altă explica-

ție nu pot da acestui fonetism: SINGULUS a trebuit să dea sîngur. Pluralul sînguri a putut să păstreze pe i din prima silabă, datorită lui i din ultima silabă.

In legătură cu fonetica lui e după ș trebuie să amintim că în secolul al XVI-lea apare ceea ce este caracteristic dialectal și astăzi. Un e închis după ș s'a păstrat, SĒBUM a dat seu, SĪCCUS a devenit sec, deși această formă e foarte răspîdită și cu pronunția de săc, însă aceasta e o pronunție dialectală. Și atunci, cînd de exemplu, găsim în secolul al XVI-lea, în Psaltirea Hurmuzachi, săm la persoana întâia de plural alături de sem, formă corespunzătoare lui SĪMUS latin, înseamnă că avem de-a-face cu un fonetism local, o particularitate dialectală proprie regiunilor unde un e trece la ă după un ș. SĪMUS latin trebuia să fie reprezentat, cum este de altfel în majoritatea textelor din secolul al XVI-lea, prin for-

ma sem.

Fonetismul lui a cînd în silaba următoare se găsește un a sau un ă, presintă deosemeni complicațiuni. În primul rînd trebuie să amintim că după cum am găsit terminațiunile verbale -em, -esc trecute la -ăm, -ăsc, tot așa, cînd avem de-a-face cu forme de subjonctiv, fonetismul concordă în sensul că ea rezultat din e, sub influența unui ă din silaba următoare, apare trecut la a după o labială. În secolul al XVI-lea foarte des se întîlnește forma să se iască. Pot să vă citez din limba de astăzi cîteva cuvinte analoge, cum spuneam mai înainte: să vorbască, să iubască. Formele din limba literară se depărtează dela fonetismul romînesc, pentru că într'adevăr, să vorbască e normal pentru că ea după labiala b trebuia să se reducă la a. Forma să vorbească este o refacere prin analogie, adică s'a introdus terminațiunea -ească de la verbele care nu conțineau o labială.

Atunci înțelegem pentru ce și în secolul al XVI-lea și în limba populară de astăzi, fenomenul se repetă când este vorba de alte sunete decât de labiale — cum veți vedea îndată — și anume după sunetele ș și j.

În secolul al XVI-lea apare scris constant să grijască și să greșască. Și aici limba literară este mai consecventă. Sînt o serie de verbe conținînd în temă un ș și un j care s'au fixat cu fonetismul -ască. E drept că întîlnim și forma să greșească dar, forma cea mai usitată este să greșască.

În ceea ce privește prezența lui ea și a după un s în cazul cunoscut al lui seară, în epoca veche exista aceeași ezitare ca și astăzi. Mulți nu sînt lămuriiți asupra felului de pronunție sau de scriere a acestei forme. Fonetismul seară este acela care corespunde bine dialectului din care și-a luat naștere limba literară. Dialectal însă, în Moldova de ex-

emplu, diftongul ea trece la a după un s. Seară a devenit, prin urmare, sară. Totuși, seară are rațiunea lui prin faptul că este în acord cu fonetismul unei părți din Muntenia. Și odată ce limba literară reproduce mai ales ceea ce este caracteristic graiului muntenesc, mi se pare că trebuie să scriem și să pronunțăm seară.

De aici se înțelege că și verbul seamnă trebuie redat în același fel. A sămăna este forma întrebuințată curent în Moldova.

În cazul acesta ă este normal, fiindcă e aton după s trece la ă, chiar în Muntenia. SEPTIMANA a devenit astfel săptămână. Noi sămănăm a fost refăcut în noi semănăm după eu seamăn, tu semeni, el seamănă. Astfel s'a ajuns la forma a semăna.

O vorbă care ne vine în minte imediat e seamă, samă. Forma originară este cu a fiindcă se știe că reproduce un cuvânt de origine un-

gurească szám. În secolul al XVI-lea a început să apară esitări între o formă și alta. Corescrie foarte des cu ea, cum de altfel se pronunță în Muntenia. Forma cu ea e o formă absolut falsă, refăcută sub influența lui seară. Pentru că exista pe de o parte seară, iar pe de altă parte sără, atunci s'a crezut că samă este dialectal și că forma corectă în dialectul muntean este, după cum se zice seară, seamă. Și tendința aceasta a biruit, deși este datorită unei influențe nejustificate. Nu mi-am însușit forma aceasta artificială, cu toate că samă are incontestabil, ceva dialectal.

Trecînd mai departe la influența pe care o au alte consoane asupra unui e sau ea, trebuie să amintim trecerea lui ea la a sub influența unui r precedent, rezultat chiar prin rotacism, fie prin urmare, un r primar, fie un r secundar. În Psaltirea Hurmuzachi apare astfel cuvîntul demînrață adică al nostru dimineață.

Avem aici un fonetism absolut local, adică pe ea redus la a sub influența unui r precedent. Nu este deloc neobișnuită această formă, ci reprezintă un fonetism real, care a existat și există și astăzi chiar, în unele regiuni.

Trebue, deasemeni, relevată o particularitate în legătură cu forma dacă. În secolul al XVI-lea avem vre-o trei forme pentru dacă de astăzi: deca, deaca, đaca. Forma primitivă este deca; în cazul când era accentuată, în frază, era natural ca să se transforme în deaca. Aceasta a putut să evolueze mai departe și să ajungă la đaca, atunci când nu era accentuată, și apoi la forma de astăzi dacă, adică cu trecerea lui a a ton final la ă.

În secolul al XVI-lea, prin urmare, putem urmări bine fluctuațiunile de fonetism, care au dus la fixarea formei actuale. Și pot adăuga că forma foarte răspândită era deca, pentru că de obicei nu era accentuată în frază.

Trecem la problema cea mai complicată de fonetism în legătură cu e închis. Ceea ce apare confuz la prima vedere, în secolul al XVI-lea este felul cum este redat un e când în silaba următoare se găsește un alt e. Este fonetismul care se referă la cuvântul lege, care apare scris când lege, când lĕge. Întrebarea este: se pronunța acest cuvânt și cu ea, sau avem de-a-face cu o particularitate de grafie? Mai înainte de toate, să lămurim un punct de cronologie fonetică. Este sigur că în perioada mai veche, înainte de despărțirea dialectelor, e închis era pronunțat ca ea, când urma un e în silaba următoare, de pildă lege era pronunțat lea-ge. Dovadă avem mărturia dialectului armean, unde se păstrează această formă și de asemenea când am cercetat fonetismul lui e deschis remarcam cum cuvântul FĒLEM a devenit fiere, apoi fĕare, fĭare. Deci fonetismul lui e deschis ca și al lui e închis, când se găsea înaintea

unui e următor, n'a putut să aibă ca rezultat decît ea. Aceasta este neîndoios. În plus trebuie să mai adăugăm că sînt forme cu e închis inițial care vin să se alătore la ceea ce am remarcat mai sus.

Pluralul feminin al pronumelui personal iele, a devenit în acord cu acest fonetism ia-
le prin același procedeu fonetic ca și fîare. ĭale este forma obișnuită în secolul al XVI-lea, însă textele, chiar acele care scriu iale, leage ne dau și ele, lege. Întrebarea e dacă a existat în secolul al XVI-lea această pronunție evoluată ca cea de astăzi, adică dacă acolo unde era scris leage, iale, aleage se pronunța ele, lege, alege.

Dacă urmărim textele, constatăm în general lucrul următor: în acele care ne vin de la mai buni mînuitori ai scrisului, de la traducători sau copişti mai îndemînați, se vede respectat mai mult scrisul tradițional, a-

dică în asemenea texte găsim predominant formele cu t. Dacă ne raportăm la textele care ne vin de la scribi sau traducători mai stângaci, care lăsau să pătrundă mai repede ceea ce era al pronunției adevărate, constatăm că apar mai des exemplele cu e decît cele cu t. Trebuie să recurgem la însemnări autentice cum sînt, de exemplu, acelea ale lui Mihai Viteazul pentru a vedea felul în care se scria. Este interesant aceasta pentru că vedem un text care n'a mai trecut prin diferite copii, prin mîna diferiților scribi. Avem astfel o mărturie categorică. Mihai Viteazul care nu era un cărturar, ceea ce se vede din scrisul lui, cu o cultură destul de rudimentară, scrie mele nu mtle. Dacă Mihai Viteazul scrie în felul acesta, trebuie să presupunem că tot așa se pronunța, pentru că altfel ar fi scris mtle, nu mele.

Intr'un pasaj din Psaltirea Scheiană găsim
 O. Densusianu,
Limba română în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 4

sim scris forma înderepte, însă copistul și-a dat sama că se îndepărtează dela tradiția grafică și atunci a îndreptat pe e în t. Influențat de tradiția grafică a revenit, prin urmare, și a scris înderipte. Aceasta ne dovedește că ne găsim în fața unei continuități grafice, că în secolul al XVI-lea, deși se scria de multe ori cu t, ltige se pronunța, de fapt, cu e.

Rămân de adăugat încă vre-o două observațiuni. În primul rând nu putem, chiar dacă ajungem la această concluzie, să precisăm un punct complicat în fonetica lui e în această poziție. Se știe că astăzi există în Banat și sud-vestul Ardealului pronunția unui e foarte deschis când în silaba următoare se găsește un alt e, de exemplu se zice l^ege. Ne întrebăm, această pronunție o putem admite și pentru secolul al XVI-lea? N'avem nici o rațiune să nu credem că ar fi existat și atunci,

pentru că n'avem deloc indicii că ne-am găsi în fața unui fonetism care s'ar fi introdus mai târziu.

Dacă putem spune apriori, că și în secolul al XVI-lea trebuie să fi existat pronunția în acest fel, de e deschis, dovadă sigură nu avem. În textele vechi e scris ori cu t ori cu e, însă nu putem ști dacă sub acest t convențional sau sub e simplu, se ascunde și pronunția cu e deschis.

O altă observațiune se referă la forma le. Putem admite că această formă a urmat absolut același drum ca și formele care aveau pe e în corpul lor ? Dacă lege a evoluat spre le într'o epocă anterioară secolului al XVI-lea, aceasta nu înseamnă că și iale a evoluat în același fel spre le. Trecerea lui ea > e-e se explică mai ușor decât a lui ia > e-e.

O categorie de forme nu trebuie confundată cu cealaltă. Formele iale, fiare, mîare for-

mează un grup fonetic aparte în secolul al XVI-lea și mai târziu, pronunția cu Ya menținându-se pînă în preajma secolului al XIX-lea.

Rămîne, pentru ca să nu abordăm un capitol iarăși complicat, să relevăm cîteva particularități, care sînt mai puțin importante, și anume, acele care se referă la condițiunile în care se presintă un e închis în contact cu o nasală simplă. Este cazul lui NEMO-NEMINEM, care în vechea romînească apare sub forma nime sau nimene, pe cînd fonetismul s'a fixat astăzi la nimeni. Dealtmînteri o explicațiune definitivă nu s'a dat. Am admis influența slavicultului НИКТО și cred că este cea mai admisibilă explicație, însă poate să fi intervenit și altceva, asimilația de exemplu. Pentru că trebuie să adaug: latinul NEMO, plecînd dela acuzativul NEMINEM, trebuia să dea nemene, nemine.

Urmează să relevăm cîteva cuvinte, care

în secolul al XVI-lea, apar cu un fonetism deosebit decît cel de astăzi. E cazul lui împlu în loc de umplu, care stă alături de îmblu în loc de umblu, pe care l^e-am amintit în prima lecțiune. Dealtminteri și dialectal găsim această formă. Forma îmblu este rezultată normal din AMBULO și împlu din IMPLEO. Cum s'a ajuns la umblu și umplu ? O explicație, adică una din explicații, e că a intervenit influența labialelor, adică mb și mp; acestea au făcut ca î inițial să fie transformat în u. Problema nu este așa de simplă, pentru că avem alte cazuri unde nu vedem această alterare, de exemplu, îmbrac n'a devenit umbrac, deasemenea și pentru alte forme în care î deși se găsește înaintea lui m plus altă labială, nu trece totuși la u. Trebuie să fi fost și altă împrejurare, care a favorizat trecerea lui î la u; finala de la persoana întâia singulară a intervenit ca să favorizeze această schimbare.

bare,adică fonetismul fixat în limbă astăzi a plecat dela îmblu,unde u final a influențat pe î inițial,transformându-l în u.Avem deci,un fenomen de asimilație.Trebue să adaug că nu numai finala a influențat,ci s'a putut petrece această alterare și datorită în același timp,grupului de labiale. Dintre aceste două păreri,cred că nu e bine să îndepărtăm nici una.Dela o explicație e de luat o parte,dela cealaltă altă parte.

16 I, 1931.

Astăzi vom aborda o problemă foarte complicată din fonetismul nostru vechi, și anume, a interpretării pe care trebuie să o dăm trecerii lui e deschis sau închis la i în cazul când se găsește înaintea unui n simplu sau n plus o consoană. Ca să avem prezente înaintea ochilor forme mai caracteristice, care ne interesează, vom nota pe următoarele: în secolul al XVI-lea, găsim foarte adeseori scris dumeneacă, sau mene corespunzător lui mine. Acestea sînt două exemple pentru n simplu. Pentru n

plus consoană am avea exemplul prende corespunzător lui prinde de astăzi. Trebuie să adaug imediat, că acest fonetism apare cu deosebire rar în cazul cînd în silaba următoare se găsește un i: prenzi.

Raportîndu-ne la fonetismul lui e deschis ar fi de relevat forma cuvente. În legătură tot cu e deschis trebuie să amintim imediat, că atunci cînd avem de-a-face cu n simplu, prezența lui e este foarte rară și cînd apare în unele cazuri se explică după cum vom vedea. Ca să precizez vă amintesc că nu sînt atestate nici cinci exemple de forma bene corespunzătoare lui bine în textele unde abundă exemple de mene, menre. Nu poate să fie o întîmplare că bene nu este atestat în același text în care găsim în același timp mene. De exemplu, Codicele Voronețian care dă de multe ori forme cum sînt cuvente, menre, forma rotacisată, nu ne dă exemple de benre care ar co-

respunde lui bene rotacisat. De aici va rezulta, cum veți vedea imediat, o constatare care va elucida întreaga problemă. Mai înainte de toate trebuie să amintesc că Dl Rosetti în Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle, admite că acest fonetism nu este real, ci e datorit unor grafii greșite și că pronunțarea în secolul al XVI-lea era cu i.

Totuși, dacă într'adevăr, se pronunța astfel, de ce constatăm, cum am văzut, deosebire între frecvența exemplelor în care e se găsea dinaintea unui e următor, casul cuvântului du-menece și raritatea exemplelor când în silaba următoare nu era un e, casul lui prezzi? Apoi nu se explică de ce, dacă găsim așa de des scris mene, nu găsim decît foarte rar bene? De ce această divergență!

Trecînd dela o categorie la alta de fapte, cred că este o deosebire și aceasta se explică în felul următor: adică să admitem că

ne găsim în fața unei realități fonetice, iar nu înaintea unei particularități grafice și atunci trebuie să aibă o anumită rațiune prezența mai deasă sau mai rară a lui e într'o categorie sau alta din aceste forme. Si precisînd, cred că acest e într'o epocă mai veche înainte de a deveni i apăsarea cu un caracter mixt, ca un sunet intermediar între e și i.

Trecînd mai departe ar fi de presupus că în cuvintele în care urma un i după nasală, acest sunet intermediar a evoluat mai repede spre i, cum s'a întîmplat cu forma prezi, de exemplu, evoluată mai din vreme spre prizi.

Cînd însă e se găsea înaintea unei silabe conținînd un alt e s'a putut menține pronunția mixtă, trecerea la i făcîndu-se mai greu. Cu alte cuvinte numai tîrziu dumeneacă s'a transformat în duminică, mai tîrziu decît s'a transformat prezi în prizi. Numai așa ne putem explica prezența foarte deasă în seco-

lul al XVI-lea a formelor din categoria în-
 tîia mene, prende. Cînd apare scris prezni tre-
 bue să presupunem că nu se pronunța așa, ci
 că se pronunța ca și astăzi prinzi; deoarece
 se zicea el prende, noi prendem era natural ca
 prin simplă asociere grafică să se scrie și
prezni. Astfel, prin urmare, s'a lămurit și a-
 ceastă categorie.

Ajungem la a doua categorie de fapte: nu
 poate să fie iarăși o întîmplare cînd consta-
 tăm că bine apare constant sub această formă
 față de mene, care apare foarte des. Trebuie să
 insistăm asupra acestui fonetism făcînd isto-
 ricul transformărilor pe care le-a suferit
 forma latină pentru ca să înțelegem mai bine
 despre ce este vorba. Plecînd dela latinul BĒ-
NE, cu e deschis, s'a ajuns la bĕne, biine, bine.
 Cu alte cuvinte trebuie să admitem că atunci
 cînd e deschis se găsea înaintea unui n sim-
 plu s'a diftongat și apoi a evoluat la i. A-

tunci înțelegem foarte bine de ce în secolul al XVI-lea bine apare foarte constant față de frecventul mene și de alte forme analoage.

Altul este fonetismul lui e deschis, atunci când nu se mai găsește înaintea unui n simplu, ci înaintea unui n plus consoană. Trebuie să admitem că în timp ce bene a devenit bine, forma cuvente a rămas cu fonetismul e, cu toate că avem de-a-face cu un e deschis, alături de casurile lui e închis plus n, plus consoană. Dar mai este o formă cu e deschis, care trebuie să fie relevată, o formă care s'ar părea că nu se explică prin ceea ce am admis pentru bene. În secolul al XVI-lea găsim foarte des scris cene alături de cine sau cu forma rotacisată cenre. Avem de-a-face cu e deschis, pentru că în latinul QUĒM e era deschis. Acesta a devenit QUEN, care împreună cu e, QUENE a avut ca rezultat forma cu

e diftongat: ciene. Primul element al diftongului, i a fost absorbit, cuprins în ce și ci-, ene s'a redus la cene. Acest cene s'a alăturat la categoria lui mene și condițiuni speciale au făcut să nu mai urmeze căleala lui bene.

Rămîne de lămurit alt aspect al chestiunii. Dacă se admite, cum ați văzut, principiul acestui fonetism cu e care se continuă în secolul al XVI-lea, ne întrebăm: în toate cazurile grafiile cu e trebuie să le interpretăm astfel? Sînt restricțiuni, și pentru aceasta avem indicațiuni destul de precise. Putem vedea în Psaltirea Scheiană cum unul din copiiști după ce a scris, de exemplu, mine, îndreaptă forma scriind mene. Ce înseamnă aceasta? Deși pronunția era mine totuși unii copiiști căutau să revină la tradiție. Cu alte cuvinte ne găsim în fața unui fapt fonetic; tendința era să se mențină pronunția de mene, care evoluase la mine.

Numai în acest fel ne putem explica revenirea la acest scris pe care îl întâlnim în Psaltirea Scheiană.

Pe de altă parte, în legătură tot cu forma aceasta ar fi de relevat—și nu poate să fie ceva întâmplător—că în Codicele Voronețian apare foarte des scris menre, însă pentru pronumele de persoana a doua și a treia apar formele cu i: tinre, sinre corespunzătoare lui tine și sine. De unde această discordanță ? Cred că mene se întâlnea la noi cu forma absolut analoagă din slavă, însă nu de acusativ. S'a putut foarte bine ca sub influența formei slave, chiar atunci când se pronunța mine să se scrie cu e. Prin felul acesta ne putem explica forma relativ deasă, menre din Codicele Voronețian față de celelalte două forme de mai sus.

Iată, prin urmare, cum cred că putem explica acest punct destul de controversat din

fonetica noastră. Nu vreau să susțin că aceasta este părerea cea mai îndreptățită, însă față de alte păreri care s'au exprimat, mi se pare că poate fi luată în considerare. Tot ce am relevat, diferența dela un text la altul, dela o categorie la alta, ne duce la concluziunea la care am ajuns.

Continuînd cu fonetica lui e închis, avem de relevat cîteva cazuri particulare, pe lîngă cele de mai sus care erau mai generale, dar care totuși trebuie elucidate. Foarte des apare, de exemplu, scris sint în loc de sînt. Latinul SINT nu putea să dea decît sînt. Ne întrebăm dacă nu avem de-a-face cu o particularitate analoagă aceleia pe care am constatat-o cînd ne-am ocupat de i rezultat din a plus n: singe în loc de sînge cum apare scris în secolul al XVI-lea. Nu poate să fie o eroare, ci un fapt fonetic care s'ar interpreta în sensul că i a fost influențat de

constana vecină g. Poate trebuie să ținem seamă și de alte considerațiuni, anume să nu plecăm direct dela forma aceasta de persoana întâi de singular, ci să ne referim la persoana întâia și a doua de plural sîntem, sînteți, forme la care se observă astăzi o tendință de schimbare a accentului: sîntem, sîntéți.

Odată ce admitem această pronunție și în trecut, cu trecerea accentului de pe inițială pe a doua silabă, e ușor să admitem fonetismul sintem, fiindcă după cum am mai amintit, i trecea la i cînd în silaba următoare se găsea un e. Fonetismul acesta a influențat asupra lui sînt, devenit sint.

Este de amintit că în secolul al XVI-lea apare forma strînt, cu i. Pluralul strînti era normal, fiindcă prezența lui i final a împiedecat trecerea primului i la î. STRINTUS a devenit normal strînt, pentru că în silaba următoare nu se găsea o vocală palatală e sau i.

Fonetismul formei de singular a fost refăcut după fonetismul formei de plural. Așa ne explicăm ceea ce ne dă limba din secolul al XVI-lea.

În legătură cu această formă trebuie să amintim ceea ce ne dă secolul al XVI-lea și în alte cazuri; așa, de exemplu, forma stringe, pe care o găsim și astăzi dialectal. Latinul STRINGIT nu putea să dea decât ceea ce găsim atestat în secolul al XVI-lea. Este același proces de mai sus. Avem fonetismul cu î în cazul când nu se găsea o palatală la sfârșitul cuvântului, eu strîng, ei strîng și cu i în cazul când în ultima silabă era o vocală palatală: tu stringi. Mai târziu a intervenit analogia în favoarea formelor cu î și formele cu i au dispărut.

Nu mai insist asupra lui sîngur și sîngur, pentru că și aici am avut influența plu-

ralului singuri.

Trecînd la ultima categorie de forme referitoare la e închis, trebuie amintit cuvîntul de origine slavică smeu, care apare în secolul al XVI-lea și ca smău. Acest fonetism nu are de ce să ne surprindă, pentru că e după labială poate să treacă la ă, chiar în împrumuturile relativ mai tîrzii. Pluralul a fost smei. Această formă a influențat singularul, transformîndu-l în smeu. Smău mai apare și astăzi dialectal, însă în limba literară s'a impus forma smeu.

Ar mai fi de relevat la ceea ce am constatat cu privire la elementele care conțin un e plus n plus consoană, căsul formei svet din slavă care a devenit sînt. În secolul al XVI-lea găsim femininul sîntei și sfintei. Și acest fonetism se interpretează în același fel ca și cel de proveniență latină.

Ajungem la fonetica lui e aton. Nu vom fa-

ce distincția dacă la origine era un e deschis sau închis, pentru că acest sunet s'a confundat, cînd nu mai era accentuat, sub această singură nuanță.

Intîi ar fi de amintit o serie de elemente care se deosebesc de fonetismul de astăzi, și anume aceea a formelor în care e se găsea după o labială. De exemplu, în secolul al XVI-lea găsim foarte des forme ca: păscarîu, vășmînt, galbăn. Trebuie să insistăm puțin asupra fonetismului acestuia. Păscar e absolut normal, pentru că e după labiala p trebuia să fie reflectat prin ă. Forma pescar se explică prin faptul că a intervenit analogia formei pește, unde e nu a trecut la ă, fiindcă în silaba următoare era un alt s.

Tot așa de normală trebuie considerată și forma vășmînt, pentru că dacă plecăm dela forma latină VESTIMENTUM cu s trecut la ș sub influența lui i următor, cu acest i apoi sinco-

pat, ajungem la forma văştînt cu e trecut la ă după labiala y. Deci, forma din secolul al XVI-lea este absolut normală însă, trebuie să adaug că tot atunci apare și fonetismul cu e ca și astăzi. Fonetismul acesta se explică prin analogie, plecînd dela pluralul veşminte, unde e nu putea să treacă la ă din cauză, că în silaba ultimă era vocala palatală e și astfel sub influența pluralului s'a zis și la singular veşmînt.

Referindu-ne la galben și galbin, în popor galbăn, trebuie să insistăm puțin. Avem și aici un caz de analogie. Latinul GALBĪNUS nu putea să dea în romînește decît întîi galben și apoi galbăn, cum se zice în popor în foarte multe locuri, prin trecerea lui e la ă după labiala b. Pluralul GALBĪNI nu putea să dea normal decît galbeni. În regiunile unde un e aton se transformă în i forma galbeni a devenit galbini. Formele de plural au influențat astfel for-

ma de singular.

Cred că la o formă adverbială avem de constatat o divergență în ceea ce privește fonetismul vechi. În secolul al XVI-lea apare foarte des necăiuri, necăiurea, prin urmare, cu e în silaba inițială. Forma de astăzi e nicăeri, însă fonetismul normal este cel din secolul al XVI-lea, pentru că NEC + ALIUBI la care se adaugă acea terminațiune adverbială -re nu putea să dea decît necăiure. Nu era nici o rațiune ca e să se schimbe în i. Necăiure putea să se păstreze cu e în prima silabă. Cuvîntul a fost atras însă, de nici și atunci a fost natural ca după ce neci a devenit nici și necăiure să-și schimbe vocala din prima silabă. Vă atrag atențiunea, cu privire la forma aceasta, asupra felului cum se scrie de unii și de alții. Scrisul cel mai obișnuit este nicăeri. Eu am preferat forma cu e, nicăeri, pentru că am impresia că acei

care scriu cu i, nicăieri își închipue că aceasta ar fi o formă în legătură cu forma ieri. După cum ați văzut, cu totul alta este etimologia acestui cuvânt. Pentru a evita confuziunea între aceste două forme, am preferat să scriu nicăeri—cu toate că trebuie să adaug că i își are justificarea lui, plecând de la forma veche.

Un e aton apare păstrat și într'o formă cum este a preveghia. De altfel se aude și astăzi prin unele părți. Forma priveghia este datorită disimilației lui e din prima silabă, sub influența lui e din silaba următoare. În felul acesta s'a fixat fonetismul în limba actuală a formei priveghia.

Este surprinzătoare o formă des întrebuințată în Codicele Voronețian, anume me în loc de mă. Pronumele personal latin MĒ trebuia să fie reflectat în limba română în mod normal prin forma mă, după cum MĒLUM a devenit măr, nu

mer. În limba veche nu avem nici un exemplu de mer, totuși Codicele Voronețian întrebuințează forma me în loc de mă. Altă explicație nu cred să fie decît următoarea: sub influența lui te și se, celelalte persoane ale pronumelui personal, s'a ajuns să se pronunțe me în loc de mă. S'a zis astfel: eu me duc, după: tu te duci. Ar fi și o altă ipotesă: adică într'o anumită regiune, sub influența formelor te și se să se fi menținut fonetismul cu me mai multă vreme. Totuși, cred, că odată ce fonetismul cu ă s'a fixat în dacoromîna generală, mai curînd s'a putut ajunge ulterior la un fonetism particular, pentru forma atestată în Codicele Voronețian, datorită influenței lui te și se.

Nu este același caz în ceea ce privește prezența lui e cînd găsim o formă foarte des atestată, de altminteri întrebuințată și astăzi: beut în loc de băuț. Fonetismul acestui verb nu este tocmai așa de simplu. Indicativul pre-

sent era BĪ(B)O, devenit în limba română, după
 căderea lui h intervocalic, beu. Inșă e după la-
 bială, nefiind o vocală palatală în silaba ur-
 mătoare, trebuia să treacă la ă și beu trebu-
 ia să devină bău. Nu este totuși nici o urmă,
 nici în secolul al XVI-lea, de acest fonetism,
 care cu toate acestea a trebuit să existe. Ce
 s'a întâmplat ? Persoana a doua BĪBIS a deve-
 nit normal bei; BĪBIT a devenit bee > be > bea.
 Prin urmare, odată ce la persoana a doua apa-
 re e, la a treia ea, a fost natural ca și la
 persoana întâia să se introducă e, și în locul
 formei pe care ar fi trebuit să o găsim cu ă,
eu bău, s'a ajuns să se zică eu beu, alături de
tu bei. Forma băut se explică dela participiul
 trecut BĪBUTUM, care a trebuit să dea mai în-
 tîi beut; apoi e sub influența labialei h s'a
 transformat în ă, băut, formă care într'adevăr
 este normală și în limba generală cea mai o-
 bișnuită în dacoromână. Sub influența indicati-

vului present a fost natural ca în unele regiuni să se zică și la participiul trecut beut, formă care nu e normală, și astfel ne explicăm ceea ce găsim atestat în limba din secolul al XVI-lea.

Trecînd la pronumele reflexive avem de constatat un fonetism ceva mai complicat în legătură cu e închis și e deschis, despre care am mai vorbit. Asupra acestor forme am mai insistat și în lecțiunile de seminar. Pronumele latin $S\bar{E}$ și conjuncțiunea $S\bar{I}$ au trebuit să fie reflectate sub aceeași formă; amîndouă au dat mai întîi să, dar de fapt, nici una nu era accentuată.

Cînd se întrebuița forma pronominală, pe lîngă un verb, accentul cădea pe acest verb; cînd era întrebuițată conjuncțiunea pe lîngă verb, deasemeni accentul cădea pe acesta. Nici pronumele, nici conjuncțiunea nu erau deci accentuate, fiindcă erau monosilabe și se întrebuițau

pe lângă un verb. În legătură cu ceea ce știm cu privire la fonetica lui e aton după un ș, acesta trebuia să se transforme în ă și deci, pronumele și conjuncțiunea trebuiau să devină să. Ce s'a întâmplat ? Pronumele a ajuns uneori să fie accentuat, când nu mai era întrebuințat singur. La verbele reflexive, la subjonctiv, raporturile s'au schimbat în ceea ce privește accentul. De pildă, să se ducă; se al doilea a căpătat accent. Cu alte cuvinte, dacă a fost normal să se zică el să ducă, la subjonctiv era normal să avem să se ducă pentru că un e când nu mai este aton, chiar dacă se găsește după ș se păstrează, nu mai trece la ă. Astfel din alăturarea pronumelui pe lângă conjuncțiune a rezultat diferența aceasta de fonetism.

Reflexul acestui fonetism îl vedem bine atestât în secolul al XVI-lea. Apare și la Coresi unde găsim: să se ducă și nu: să să ducă,

cum găsim în alte texte.

Iată, prin urmare, cum răsar divergențe de fonetism între să și se, cu toate că la origine, când fiecare din aceste forme era întrebuințată neaccentuată, fonetismul normal, nu putea să fie decît cu ă.

Nu voi insista mult asupra unei forme care este aceea care corespunde latinului SĒMENTIA pentru că m'am raportat ^{la} ea altădată. În secolul al XVI-lea întîlnim atestată pe de o parte forma cu ă, iar pe de altă parte forma cu e. Pluralul SĒMENTIAE nu putea deveni decît semințe, fiindcă e înainte de -nt nefiind urmat în silaba următoare de ă ca la singular, ci de un e, a trecut la i, iar e după s nu putea să treacă la ă, pentru că în silaba următoare era un i. Prin urmare, normal s'a zis în romînește, la singular sămîntă și la plural semințe. În unele părți pluralul a fost refăcut după singular, zicîndu-se sămîn-

te după sămînță. Aiurea singularul a fost refăcut după plural și s'a zis semință, după semințe.

E de relevat iarăși că limba veche nu cunoștea decît forma a sârba. Intr'adevăr aceasta e forma normală, pentru că SERVARE trebuia să devină sărbare cu trecerea lui e la ă în pozițiune atonă. Serba este datorit analogiei, care a plecat dela formele de indicativ present: eu sârbez a devenit eu serbez prin analogie cu tu serbezi. Și atunci sub influența lui e dela indicativ s'a ajuns să se zică a serba. Cred că analogia poate să se oprească aici la verbul acesta, cu toate că am găsit și serbătoare în loc de sărbătoare. Cred că trebuie să rămînem la fonetismul cu ă. Fonetismul cu e, serbătoare, mi se pare că este o exagerare și de aceea nu putem să-l adoptăm.

23 I, 1931.

La fonetismul lui g aton în cazul cînd se găsea după un g este de adăugat o particularitate ce vine să lămurească un aspect al scrisului literar. Găsim într'adevăr în textele din secolul al XVI-lea destul de des forma de perfect el zisă, prin urmare cu ă în silaba ultimă; tot așa noi zisăm corespunzător lui ziserăm de astăzi. Fonetismul este normal; într'adevăr g trebuia după g să devie ă. În unele texte apare bine-înțeles, fonetismul cu dz-; în ceea ce privește însă, vocalismul for-

ma cu ă este absolut normală. Trebuie să adăugăm că și în limba din secolul al XVI-lea apare foarte des fonetismul cu e și forma cu acest fonetism este aceea care a fost adoptată de limba literară.

Cum s'a ajuns la terminațiunea în e: ei zise, etc.? Avem un caz de analogie și această analogie a putut să influențeze pe două căi: sau plecînd dela persoana a doua tu ziseși unde e era accentuat și în plus se găsea înaintea unei silabe care conținea vocala palatală i, neputînd astfel să treacă la ă sau putem presupune că a putut să mai intervină și în alt sens analogia dacă ne referim la verbe cum sînt dete, stete sau în vechea romîneasă fece, care prezentau pe e nu după un g, prin urmare, neputînd să treacă la ă. Este natural să presupunem că și aceste două categorii de verbe au venit să influențeze fonetismul formei de care ne-am ocupat.

Astăzi terminațiunea ă este foarte răspîdită dialectal în să, firește, cu toate că este normală nu poate fi admisă în scrisul literar, cu atît mai mult cu cît tradițiã începușe să se întemeieze din secolul al XVI-lea.

Cu toate acestea în versuri, unii pentru ca să salveze o rimă, întrebuintează zisă, spușă, în să firește, asemenea forme sînt neliterare.

Trecînd la felul cum se presenta e sub influența unei alte consoane, în special d, vom avea de relevat cîteva casuri care presintă complicațiuni. În primul rînd plecăm dela o formă foarte cunoscută în secolul al XVI-lea: dănăoară, care corespunde actualului odinioară în parte numai, pentru că dănăoară cuprinde ceva mai mult. Ca sens astăzi este vorba de timp; în vechea romîneasă dănăoară avea nu numai noțiunea de timp, ci și accepțiune numerală.

Alături de fonetismul acesta cu ă apare

și cel cu i: dinioară. Cum trebuie să interpretăm aceste oscilațiuni fonetice? Etimologia este cunoscută: DE + UNA + HORA, cum ar zice noi de o oră. A trebuit să devină mai întâi denăoară cu sincoparea lui u după e. Denăoară apoi a trecut la dănăoară prin schimbarea lui e în ă după d. Atingem aici un capitol de fonetică istorică, ce nu este deplin lămurit în toate amănuntele lui. Avem indicațiuni sigure că un e aton după d s'a transformat în ă, cazul lui îndărăt dela IN DERETRO sau dărîma dela *DERAMARE. Sînt într'adevăr, unele forme care arată și e și ă. Alături de a depăna avem a dăpăna, dar alături de dărîma, derîma nu îmi este cunoscut. Așa că trebuie să admitem că dărîma reproduce într'adevăr fonetismul vechi, normal și dacă alături de dăpăna se zice depăna forma a fost refăcută, pentru că s'a simțit că prefixul cuprinde înțelesul lui des- care este bine sesizat de multe ori: a desface, a

depăna.

Problema se complică însă, dacă ne referim la alte forme: adevăr conține un e aton după d; de ce nu avem adăvăr ? În plus avem forma veche românească demîneață, de care ne-am ocupat cu privire la alt fonetism; găsim atestat într'adevăr, în secolul al XVI-lea forma demîneață și atunci ne întrebăm de ce nu avem fonetismul la care ne-am fi așteptat, adică cu e trecut la ă ? Trebuie să admitem că s'a simțit că în partea întâi a cuvîntului era prepozițiunea de; tot așa în adevăr, pentru că acest cuvînt e compus din AD + DE + VERUM și odată ce elementele componente au fost distinse, putem admite că din această cauză s'a păstrat fonetismul cu e.

Dar chestiunea se complică imediat, pentru că ne rămîne să explicăm chiar prepozițiunea de. E aton într'o monosilabă de felul a-

cesta după d, trebuia să se transforme în ă. De ce nu avem dă ? Numai dialectal există această pronunție. Cred că putem ajunge la constatarea următoare: dacă în unele părți de fiind a-ton în frasă, s'a transformat normal în dă și am avea o urmă de această pronunțare în regiunea Munteniei unde, se știe că pînă astăzi, se pronunță astfel, aiurea s'a păstrat fonetismul cu e pentru rațiuni de fonetică sintactică, deoarece această prepozițiune se întîlnea cu forme începătoare cu o vocală. Hiatul a contribuit la menținerea pronunțării cu e.

Revenind la dănăoară putem admite că într'o regiune e a trecut normal la ă, iar în altă regiune s'a menținut forma cu fonetismul e prin alăturare, de exemplu, de prepozițiunea den, rezultată din de+în.

Am insistat asupra acestor forme ca să vă atrag atențiunea că sînt unele probleme de

revisuit în fonetica noastră. Sînt unele constatări care ni se par că sînt sigure; altele așteaptă analizări mai aprofundate și mai ales fonetica lui e presintă multe puncte controversate. O cercetare mai amănunțită ne îndreptățește să recurgem la revisuiri.

Trecînd la influența altor consoane asupra lui e aton, vom atinge iarăși probleme care nu sînt tocmai clare. Intr'adevăr, fonetica lui e după n se presintă după unele constatări în felul următor: în silabă atonă, în corpul cuvîntului, avem cazul formelor SANĪTATEM, BONĪTATEM care au devenit în romînește sănătate și bunăătate. Procedarea sistematică este aceasta: dacă avem cîteva casuri sigure ce nu sînt susceptibile de altă interpretare, nu putem să ne îndepărtăm de ele și dinpotrivă să le luăm ca puncte de plecare. Și atunci dacă nu avem în textele din vechea limbă romînească nici un exemplu de bunetate, sănetate — mă

refer la dacoromână—cum se explică o formă din secolul al XVI-lea—apare și în scrisorile dela Bistrița—nătare, a cărei etimologie nu poate fi decît netare ? Altă etimologie nu este acceptabilă. Netare a însemnat la început un om infirm, în sens fizic, slab, debil și pe urmă s'a trecut la o accepțiune pejorativă mai ales prin adăugarea sufixului -rău; în felul acesta trebuie să se explice forma nătărău.

Dacă însă apare nătare cu trecerea lui ē la ă ca în sănătate, trebuie să adaug că alături de nătare avem și netare. Pentru fonetica lui ē în silabă inițială se pare că trebuie să admitem condițiuni de dezvoltare deosebită. Pentru că avem încă un exemplu, printre altele, categoric. Latinul NEPOTEM a devenit în limba română nepot nu năpot, ceea ce ne îndreptățește să admitem că într'adevăr, dacă ē se găsea după un n inițial n'a trecut

la ă. Si totuși, intervine cazul lui nămaie, care în unele părți înseamnă oaie, mai ales acolo unde cu deosebire oieritul a avut mare importanță. Nămaie nu este altceva decât ANIMALIA. Intrebarea este dacă trecerea lui a la ă nu s'a întâmplat, în acest cuvânt, înainte de afera sa lui a, pentru că vedeți că dacă plecăm dela ANIMALIA, ne nu mai formează silaba inițială. Pe de altă parte, dacă admitem că a a căzut înainte de trecerea lui a la ă, și prin urmare, a rămas forma *NEMALIA, atunci se constată trecerea lui a la ă chiar când ne forma silaba inițială. Si în acest caz putem da o explicație sigură, pentru că putem admite că nemaie a trecut dialectal la nămaie.

Cu alte cuvinte ne inițial, cred că putem admite că, n'a suferit aceeași transformare, adică a s'a păstrat, și unde apare ca ă avem de-a face nu cu o particularitate generală dacoromână, ci cu un fonetism dialectal.

Ajungînd la fonetismul lui e după un grup de consoane, este de amintit că în secolul al XVI-lea apare fonetismul normal unde astăzi întîlnim forme divergente. De exemplu, nu găsim atestată atunci decît forma lacrămă, care represintă pe latinul LACRĪMA, devenit lacremă și apoi cu e după un grup de consoane trecut la ă. Dacă forma latină CRĒPARE a devenit crăpa, atunci și LACRĪMA a devenit normal lacrămă. Forma latină de plural LACRĪMAE trebuia să devină lacreme, pentru că e nu mai putea trece la ă, dacă în silaba următoare era o vocală palatală.

Am putea atunci să admitem că lacrimă a rezultat din forma lacremi, sau lacreme mai veche. Nu avem totuși, nici o urmă de acest plural; forma veche de plural este lacrămi.

Constatăm dela o epocă schimbarea formei lacrămă în lacrimă sub influența literară, cînd s'a recunoscut raportul cu latinul

LACRIMA.

Astăzi cred că fonetismul cu e trebuie să fie cel fixat în limba literară cu toate că usul esită. Unii scriu lacrămi, alții lacrimi. Totuși, am impresia că tendința este spre forma cu i, căci lacrămă parcă are ceva de limbă populară, și mai este apoi o nuanță. De când s'a întâmplat să intervie acea etimologie populară nenorocită—pentru că a aruncat o umbră asupra acestui cuvânt— lăcrămație = „reclamație”, avem o repulsiune pentru forma a lăcrăma.

Foarte des apare în secolul al XVI-lea scris de exemplu, unsprăzece; avem și aici ceva care ne duce spre o constatare fonetică ce presintă complicațiuni. Dacă după un grup de consoane și în special, când elementul al doilea era r, g aton a trecut la ă, atunci putem admite că latinul SUPER devenit spre putea foarte bine să se schimbe în spră

în limba generală și pre putea foarte bine să devie pră. Trebuie să recurgem la o explicație analoagă aceleia pentru de, adică nici pre, nici spre n'au devenit în limba generală pră și spră, pentru că se întâlneau, în condițiuni de fonetică sintactică, cu vocale: pre aici, spre acolo. Pe de altă parte, pentru pră, trebuie să adaug că nu trebuie să pierdem din vedere că intră în compunerea verbală (și de altă natură, dar mai ales verbală) cum ar fi de exemplu, a preface, care trebuia să presinte fonetismul a prăface. S'a întâmplat însă că a influențat fonetismul din seria formelor cu pre. De altminteri, același lucru este și pentru de, a desface, care trebuia să fie a dăsface, cum se și zice dialectal, însă procesul de analogizare a mers spre a desface.

Unsprăzece este explicabil, însă ne face impresia de ceva dialectal, pentru că pre-

ferința a mers și de data aceasta pentru formele cu e.

Casurile lui e după r presintă și ele oarecare complicațiuni și mai ales cînd ne referim la texte cum este Psaltirea Hurmuzachi, unde r nu a avut influență asupra lui e vecin. Ca să precizez, amintesc că în acest text apar: a reci, a rei, corespunzător cu al nostru înrai, dar cu nuanțe deosebite; prin urmare nu întîlnim trecerea lui e la ă după r în pozițiune atonă și constatarea aceasta surprinde atunci cînd referindu-ne la alte forme care presintă un e după r inițial nu constatăm același fenomen. Nu găsim niciodată atestată forma a remînea în loc de a rămînea sau alte forme analoge. Deci, aici nu este acord absolut între formele acestea.

Cred că trebuie să ne referim la fonetica lui e accentuat, pentru ca să explicăm ceea ce apare într'un text cum este Psaltirea Hurmuza-

chi. In acest text apare, de exemplu, reu, rece sau reace, unde constatăm că e după r inițial, cînd era accentuat, nu a trecut la ă. Și atunci putem admite că deoarece reu apare cu e accentuat netrecut la ă, după r inițial, fonetismul acesta s'a transmis asupra unor derivate cum sînt a reci, a rei.

Un cas de fonetism des reprezentat în textele secolului al XVI-lea—și găsim și echivalentele lui în dialectologia de astăzi—este acela al lui e a-ton trecut la i. De exemplu, oamini, adivărat etc. Trebuie să adaug însă, că fonetismul acesta apare și în regiuni care astăzi nu sînt caracterisate prin asemenea particularități. Se știe că în Moldova și în alte regiuni, prin Ardeal, dar în Moldova mai ales, este caracteristică această trecere a lui e a-ton la i.

In secolul al XVI-lea textele care prezintă această particularitate nu vin toate

din Moldova, ci și din Muntenia.

Ca element de origine streină ar fi de amintit forma sprejeni, care este forma primitivă, corespunzând formei slave. A devenit sprejini prin disimilație. Astăzi forma curentă e sprijini.

Trecem la fonetismul pe care îl presintă i închis și în primul rînd trebuie să relevăm ceea ce este foarte curent și în Psaltirea Scheiană și în Psaltirea Hurmuzachi, un fenomen corespunzător aceluși constatat pentru e după un r inițial sau după un r dublu. Găsim forme cum sînt a uri, riu, rid; avem de-a face cu forme bine atestate în secolul al XVI-lea și reflexe ale acestui fonetism cu i în loc de î după un r inițial găsim și astăzi în unele regiuni. Adică, în unele părți apare un sunet intermediar între i și î. Ne întrebăm dacă pentru Psaltirea Scheiană și Psaltirea Hur-

muzachi putem admite această particularitate, dacă era anume un i curat sau un sunet mixt. Aceasta nu o putem preciza. Cît timp este constant scris cu i trebuie să ținem samă ^{totuși.} de această atestare.

Este de relevat că alături de forme pe care le-am amintit, apare un cuvînt care tocmai pentru că este atestat cu i în loc de î țerină, rotacisat țeriră, în secolul al XVI-lea, arată că nu avem de-a-face numai decît cu un derivat cu sufixul -ana adică *TERRANA pentru că forma de astăzi poate să reproducă sau pe *TERRINA sau pe *TERRANA. Prin faptul că avem în secolul al XVI-lea atestată forma cu i putem pleca dela derivatul cu sufixul -ina.

Fonetismul este cam complicat, pentru că trebuie să admitem că a existat chiar în latina vulgară un derivat de natura aceasta, fiindcă -ina nu este un sufix productiv la noi.

Dacă presupunem că în latina vulgară a existat *TERRINA nu putem admite că a devenit în românește țerină, pentru că e aton nu putea să schimbe pe t în ț. Trebuie să admitem că, de fapt, t a fost schimbat în ț pentru că s'a simțit legătura cu țară. După cum am văzut când ne-am ocupat anul trecut de lexic, TERRA latin se mai păstrase cu înțelesul propriu de pământ. Așa că trebuie să admitem că forma țerină nu reproduce direct derivatul latin.

Trecînd la influența altor consoane, este de relevat că în secolul al XVI-lea găsim atestat—și dialectal astăzi totuși foarte răspîndit—anume un i, trecut la î sub influența unui ș sau z. Avem astfel zîuă sau mai des zuo, adică cu trecerea lui i la î după z și apoi cu acest î absorbit de u. Apoi este atestată forma moșie și deasemeni șî; este un

fonetism foarte curent și atrag atențiunea aceluia care culeg texte că de multe ori influențați de ceea ce este al limbei literare nu sesizează că la țară nu se pronunță și, ci și pretutindeni. Dacă și unii țărani pronunță într'adevăr și, aceasta se datorește influenței din școală.

Referindu-ne la i aton, este de amintit că în secolul al XVI-lea apare, de exemplu, co-
peremînt alături de coperimînt. Fonetismul cu e n'are de ce să ne surprindă, pentru că trebuie să admitem că i aton în corpul cuvîntului a trecut la e; avem exemple categorice: de exemplu RADICINA numai dacă a fost pronunțat RADECINA poate să ne explice cuvîntul nostru rădăcină; tot așa tăciune din TITIONEM etc.

Deci avem cazuri care ne arată bine că acesta este fonetismul lui i aton. Latinul CO-
PERIMENTUM a putut foarte bine să devină co-

peremînt. Coperemînt e forma cea mai obișnuită în secolul al XVI-lea. Forma coperimînt, acoperimînt, cu i se datorește influenței verbului a acoperi.

Rămîne să insistăm puțin asupra conjuncțiunii SÎ reflectată în secolul al XVI-lea prin să și se. Si este surprinzător pentru cine nu admite că un i aton a trecut la e.

Avem dovadă iarăși de transformarea unui i lung aton în e și pe urmă trecerea lui e aton în ă după s. SÎ devenit SE în latina vulgară, a dat să în romînă. Inșă, de ce s'a păstrat forma și ?

Aceasta putea să urmeze aceeași cale; explicația trebuie căutată, cred, în faptul că SÎC era accentuat și chiar energetic accentuat. Cînd zicem: și eu, și el este o anumită expresivitate care se intenționează, se arată prin acest cuvînt o preferință, o insistență. Si atunci de-

oarece SĪC a fost accentuat uneori, cu toate că era monosilab, a fost favorisat să-și păstreze pe i.

Aceasta constituie numai o parte din fonetismul acestei vocale; rămîne numai de adăugat că foarte des în secolul al XVI-lea nu apare un i aton după anumite consoane: bu-
curoș, daț; avem astfel indicațiuni de pronunțarea care este astăzi cunoscută dialectal, în unele regiuni.

•————•

Să ne oprim un moment asupra unei forme interesante în felul ei, în legătură cu fonetismul lui i aton. În Codicele Voronețian apare forma rotacisată mieruratu, pe care am reda-o prin cea actuală minunat. Observăm aici diftongul ie; întrebarea este dacă totuși, nu-i o eroare. Desigur, fiind un singur exemplu în felul acesta, tocmai mult preț nu putem pune pe felul cum este scris cuvântul. Dacă nu este o greșală a copistului, trebuie să apropiem această formă de mier, ce se aude în Moldo-

va în loc de mir. Motivele acestui tratament particular al lui i nu sînt ușor de explicat. Putem considera pe mier ca o formă mixtă rezultată din mir < MIROR + *mera < *MIRARE (prima formă trebuind să păstreze pe i, fiindcă era accentuat, în timp ce în a doua, i aton trebuia să ajungă la e). Mieruratu ar fi în acest caz refăcut sub influența lui mier. Nu vă dau explicația ca absolut accesibilă. N'am totdeauna pretenția că mă pot opri la o anumită soluție. Las totdeauna posibilitatea unei alte interpretări și cineva poate găsi o explicație mai potrivită acestei forme, însă, în lipsă de alta, cea care mi se pare mai de luat în seamă, rămîne numai ipoteza pe care am admis-o.

Ajungem la fonetismul lui o. În primul rînd trebuie să amintescă că forma minune nu poate fi decît un derivat din MIRO cu sufixul -ONEM și forma primitivă a fost mirune. Co-

responszător lui minune avem în Psaltirea Sche-
iană un cas de epentesă: minuine, minuinat și
 atunci am avea pentru vocala u un exemplu pa-
 ralel aceluia constatat cînd ne-am ocupat de
 a și e, casurile lui căraire, ceirere.

În ceea ce privește pe o atunci cînd se
 găsea în silaba următoare un e sau ă, fonetis-
 mul vechi e divergent. Voi releva cîteva forme
 și mai ales acelea care se referă la conjuga-
 ție sau declinație. Întîi e de amintit că aco-
per apare în secolul al XVI-lea sub forma a-
coaper. Să ne oprim ceva mai mult asupra aces-
 tui fonetism, pentru că stă în legătură cu ce-
 ea ce ne apare limpede în întrebuintarea aces-
 tor forme astăzi.

Latinul COOPERO, devenit prin reducerea
 hiatului în latina vulgară COPERÖ a dat coa-
per așa cum îl găsim în secolul al XVI-lea.

Infinitivul era a cuperi, pentru că o a-
 tîon se transformă în u. Cum s'a ajuns la for-

ma actuală, acoperi și acoper ? Tocmai așa ușoară nu apare explicația. Dacă s'ar fi generalizat forma cu u, la indicativul prezent s'ar fi putut zice eu acuper. De unde a rezultat, prin urmare, o ? Analogia a mers în sensul următor: au intervenit verbe care aveau un u sau o la infinitiv și la indicativ oa. De exemplu derivatul lui floare: a înflori apare și cu vocala u la infinitiv și cu o. Si apoi la indicativul prezent, acolo unde nu a primit terminația încroativă se zicea înflora, nu înfloreste. Deoarece în cazul când un o dela infinitiv corespundea unui oa dela indicativ s'a refăcut fonetismul lui a, acoperi, în sensul acesta și înlăturându-se ceea ce era dublu în aspectul lui din secolul al XVI-lea, s'a fixat forma prin introducerea lui o la infinitiv și la indicativ.

Mai presintă însă o particularitate această formă. Mulți întrebunțează în scris și în

pronunțare forma acopăr. Scriu totdeauna cu e nu cu ă; de altminteri tot așa: sufer. Imi face impresia acest ă de ceva dialectal, totuși parcă ar avea o rațiune, pentru că se zice eu cumpăr, eu apăr. Cu toate acestea cred că nu se poate decreta așa ușor o preferință pentru pronunțarea și scrisul cu ă. Altele sînt casurile lui cumpăr, apăr. Referindu-ne la formele de infinitiv, se vede deosebirea. Avem de a face cu forme care au pe ă la infinitiv; sînt de conjugarea întîi, apăra, cumpăra, pe cînd a suferi, a acoperi sînt de conjugarea a patra.

O formă care surprinde la prima vedere este ome, vocativul lui om, cu o nediftongat. Ar fi trebuit să avem oame. Avem de-a face cu un cas de analogie. Nediftongarea lui o în oa se datorește influenței formelor om, omului.

Foarte frecventă este prezența unui o în secolul al XVI-lea, acolo unde limba de astăzi nu cunoaște decît oa, înaintea unui e. De exem-

plu, forte în loc de foarte. Și Dl Rosetti în Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle, s'a ocupat de această particularitate și, de fapt, sîntem de acord în sensul că nu putem considera totdeauna casurile acestea ca reproducînd pronunțarea reală, adică dacă s'a scris forte s'ar fi și pronunțat astfel și ~~cu~~^{nu} foarte. Textele sînt absolut inconsecvente în sensul acesta și ne dau—dealtminteri am relevat chestiunea aceasta la seminar—~~formele cînd cu o cînd cu oa.~~

În fața acestui sistem de scriere dublă, nu putem ajunge decît la conclușiunea că de fapt se pronunța foarte, însă se scria uneori cu o, forte. Totuși, intervine întrebarea dacă totdeauna trebuie să interpretăm în același fel toate casurile cînd găsim pe oa înlocuit prin o; se știe că în cîteva regiuni ale domeniului românesc diftongul oa es-

te necunoscut fiind înlocuit printr'un o_2 deschis. Dacă găsim deci, într'un text vechi $o_2 = oa$, putem să ne întrebăm dacă un asemenea text nu provine dintr'o regiune care nu cunoștea diftongarea lui o . Trebuie apoi să ținem sama de faptul că într'un document din Cuvinte din bătrâni, I, 66, apare constant o în loc de oa , ceea ce ne îndreptățește să credem că acel care a scris acest document era dintr'o regiune care nu cunoștea diftongul oa .

Nu voi insista asupra acestei probleme din istoria fonetismului nostru. Acest o deschis dintr'o regiune ca Basarabia unde și astăzi se pronunță flore, reprezintă o etapă de fonetism mai veche.

Probabil că avem de a face cu o pronunțare tardivă, locală rezultată dintr'o tendință spre monoftongare a lui oa .

Dintre elementele streine sînt de re-

levat vre-o două mai caracteristice. În primul rând, e de amintit cuvântul de origine ungurească giulgiu. Apare în Palia dela O-răştie sub forma giolgi și de altminteri în Ardeal este foarte curentă această pronunțare care corespunde foarte bine ungurescului gyolcs. Terminațiunea arată o asimilare consonantică, pentru că într'adevăr, ne așteptam să avem giulci.

Mai complicată este forma înăuntru sau înläuntru.

În secolul al XVI-lea și în general în limba veche, forma fără în era destul de des întrebuințată. Textele ne dau forme foarte variate: läuntru, lontru, de altminteri acest lontru se aude și astăzi, și luntru.

Numai referindu-ne la etimologie, putem să ne dăm seama de acest mozaic fonetic. Latinal ILLAC + INTRO (acolo înăuntru) a dat läuntru în mod normal. Acest compus latin a

venit să se întilnească cu o formă slavă ce prezenta asemănări de fonetism întrucîtva, dar mai ales indentitate de sens, anume slavul vъnъtrъ, care înseamnă tot înăuntru; aceasta s'a încrucișat cu cuvîntul latin și atunci trebuie să admitem că din vъnъtrъ a rezultat normal nuntru. Nuntru întîlnindu-se cu lăuntru l-a schimbat, adică i-a transmis pe u; deci, lăuntru este rezultatul unei contaminări între forma latină și cea slavă.

Mai departe, lăuntru fiind des întrebuițat ca aton în frază, cu toate că era bisilabic, ău deveni o și astfel se explică forma cu fonetismul lontru.

Rămîne de lămurit luontru care arată o contaminare între lăuntru și lontru. Nu numai fonetismul vocalic, dar și consonatismul ne arată influența slavică, pentru că se știe că alături de lăuntru se zice și înăuntru, care nu se poate explica dela forma latină

cu l, ci numai dela forma cu n de proveniență slavică.

Trecînd la fonetica lui o aton, o formă foarte curioasă, surprinzătoare, este aceea pe care o găsim în textele vechi din secolul al XVI-lea, în special în Psaltirea Scheiană: mărmîntu în loc de mormînt. Se pare că nu avem de a face cu o greșală de transcriere. Este o coincidență cu forma aromîină mărmintu, care nu poate să fie ușor lăsată la o parte. Am arătat la seminar ce complicație fonetică prezintă forma aceasta și n'am avea nimic de adăugat pentru că ea rămîne absolut enigmatică.

În secolul al XVI-lea apare foarte des forma de infinitiv a dormi; și astăzi popular se aude forma aceasta.

Arbore apare sub forma arbure. Cuvîntul acesta, arbure, are un istoric cu întreruperi, am putea spune. În secolul al XVI-lea era

foarte cunoscut și dela o vreme arbure a început să fie foarte puțin întrebuințat, pentru că și astăzi se zice mai mult copac ori pom.

Arbore a revenit mai mult pe cale savantă, prin revenire la latină; nu avem continuitatea formei din limba veche.

În secolul al XVI-lea găsim o alături de u, în forma conteni. Si astăzi în unele părți poporul pronunță cuntenesc cu nuanțarea care pleacă dela ideea de "a opri", de "a împiedeca". De unde oare fonetismul cu o în limba literară, pentru că o aton nu putea da decât u?

Este un fenomen care oricât de evident și oricât de curent ar fi astăzi, totuși, nu și-a găsit explicația. M'am gândit dacă nu cumva nu ar fi intervenit formele ca: cuperi, coperi; influri, inflori, ca-

re să fi influențat această formă.

De amintit iarăși, este fonetismul formei uspăț și uspăta, în loc de ospăț și ospăta. A ospăta este un cas care vine să se alăture lui acoperi, explicându-se prin analogia care a mers în favoarea lui o.

13 II, 1931.

Deși nu prezintă ceva deosebit ca fonetism, o formă merită să fie totuși relevată, și anume aceea care este chiar numele etnic al nostru. În limba veche apare forma cu fonetismul normal Rumîn, așa cum se prezintă în Praxiul lui Coresi.

În Palia dela Crăstie găsim cuvântul și sub altă formă: Romin și rominesc ceea ce denotă că încă din secolul al XVI-lea fonetismul acestui cuvânt a fost alterat, fiind apropiat de latinul ROMANUS.

Felul cum apare fonetismul acestui cuvânt în Palia dela Orăştie, n'a avut răsunet, pentru că cei mai mulți au continuat și în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea să scrie cuvântul cu fonetismul normal, adică Rumîn.

În secolul al XVIII-lea, Școala latinistă a revenit la forma cu o, aceea care s'a fixat.

În ce privește fonetismul lui o aton, un cas particular îl formează câteva cuvinte în care vocala se găsea înaintea lui m (n) plus consoană:

Foarte curent în secolul al XVI-lea găsim scris frîmșețe și tot așa forma verbală înfrîmșa formată din IN + FORMOSIARE care prin sincopă și metatesă a ajuns la a înfrumșa și atunci m a influențat pe u aton provenit din o, schimbându-l în î.

După cum a arătat Dl Candrea sînt mai multe cazuri de această natură. Astfel latinul GONFLARE a devenit gunfla, apoi din cauză că

u aton se găsea înaintea lui n plus consoană s'a ajuns la fonetismul fixat în forma gîn-fla.

Un cas identic îl presintă forma sîm-
cea > *SUNMICELLA.

În secolul al XVI-lea apar și formele cu u: frumsete și înfrumșa. Explicația e ușor de dat: avem de-a face cu o influență a formei frumos, unde u s'a păstrat, fiindcă nu se mai găsea înaintea lui m plus consoană.

Cu privire la elementele străine și în special cele slave, sînt de relevat vre-o trei cuvinte, și în special îngrupa derivat din groapă. Ca aspect fonetic prezența lui u în derivatul verbal, arată că avem de-a face cu unul din cele mai vechi elemente slave pătrunse în limba română.

O formă care presintă iarăși un fonetism analog, e zdrubi. Nu se poate spune cu siguranță că zdrubi e în aceeași categorie cu îngru-

pa; dacă e atestat în secolul al XVI-lea, putem presupune că avem de a face cu un fonetism local.

E de menționat forma a porînci alături de a porunci și porîncă alături de poruncă. Etimonul slav e poračiti. Pentru a explica acest dublu fonetism trebuie să ne referim la cazul lui u + n, m + consoană > în. Porunci a fost schimbat în porînci prin trecerea lui un + consoană în silabă atonă la în, exact ca în elementele latine; porînci a atras după el forma poruncă (cu un normal în silaba accentuată) și a transformat-o în porîncă.

În Coresi, Cazania a doua, apare forma a-dunc. Cineva care ar vedea această formă ar zice: iată o dovadă de fonetism vechi, dar aceasta ar fi o exagerare, pentru că acesta e singurul caz într'un text tipărit. Nu putem să admitem că s'a păstrat în secolul al XVI-lea, u în acest cuvînt; dacă am avea mai

multe exemple, atunci am fi în drept să ajungem la această concluziune. Din epoca cea mai veche adunc a fost refăcut în adînc sub influența derivatului verbal a adîncea > *ADUNCARE, unde u fiind aton și înaintea lui n plus consoană, a trecut normal la î.

Foarte des în textele vechi vedem esi-
tări între cele două vocale labiale u și q:
de exemplu, solfet în loc de suflet, goră în loc de gură. Să se fi pronunțat cu q e greu de admis. Astăzi nu găsim nicăeri în dialectologia dacoromână dovada unei asemenea pronunțări.

În diferitele cercetări pe care le-a făcut Weigand, a observat că în unele regiuni e pronunțat un u apropiat de q și invers; ar fi un sunet intermediar între u și q. Atunci putem admite că acolo unde s'a scris un q în loc de u, avem de a face cu o particula-

ritate locală, cu un sunet special, intermediar între cele două vocale.

Trecînd la fonetica lui y a-ton, ajungem la capitolul cel mai complicat din fonetismul vechi, complicat mai ales din cauză că la prima vedere, textele ne dau un adevărat haos fonetic. Totuși, din analiza textelor se vede că în amalgamul acesta sînt și fapte care vin să ne lămurească istoria acestei vocale.

Intîi să expunem în cîteva scurte constatări ceea ce ne dau diferitele texte din secolul al XVI-lea.

Codicele Voronețian e, putem spune, cel mai consecvent, în sensul că ne dă aproape constant pe y la sfîrșitul cuvintelor. Fonetismul normal în acest text e: omu, omulu, grăiescu. Dau aceste trei cazuri tipice, pentru că au importanța lor. Trebue să ținem samă de cuvintele care erau paroxitone sau proparoxito-

ne și pentru categoria a doua, trebuie să distingem dacă y se afla după o singură consoană omulu sau după un grup de consoane, grăiescu.

Trecînd dela Codicele Voronețian la Psaltirea Scheiană și Psaltirea Hurmuzachi, întîlnim esitări în redarea sunetului final. Găsim astfel: omu și omult sau ascultate și ascultatu. Vedeți, prin urmare, o abatere sensibilă față de ceea ce găsim în Codicele Voronețian. În plus trebuie să adăugăm că Psaltirea Scheiană, pentru formele care presintă y după un grup de consoane, ne dă un y plin; grăiescu cu l nu e atestat.

Dacă trecem mai departe și ne referim la unele documente, acestea iarăși ne dau aspecte fonetice în sensul mai curînd al Psaltirei Scheiane sau Psaltirei Voronețiene, adică forme amestecate pentru cazul, de exemplu, omu, însă sînt și ele de acord în sensul

că ne dau constant pronunțarea grăiescu precum și directu, cu y bine păstrat, forme în care y se află după un grup de consoane.

Revenind la Codicele Voronețian, observăm că acest text păstrează încă, bine pe y în toate cazurile, adică în paroxitone după o singură consoană, în paroxitone după grup de consoane și în proparoxitone, cum e cazul lui omulu.

Cele câteva abateri le formează, de exemplu, al nu alu. Avem de a face cu un caz special: această formă fiind atonă în frază, a devenit monosilabă în legăturile sintactice și în această împrejurare y a putut să amuțească.

Ajungînd la celelalte texte, aici punctul care cred că trebuie cu deosebire luat în considerație, este acela cu privire la grăiescu, în care ca și în celelalte forme analoge apare constant y final, pe oînd în alte cazuri, ca-

sul lui omu sau omulu, găsim în locul lui y pe o.

Dacă, prin urmare, grăiescu, dereptu, apar cu y bine păstrat, rațiunea acestui fapt trebuie căutată în condițiunile fonetice speciale; anume, faptul că un grup de consoane a putut să favorizeze pînă mai tîrziu păstrarea lui y. Cînd însă, referindu-mă tot la paroxitone, y nu mai era după un grup de consoane, atunci desigur nu mai avea același sprijin și a putut mai curînd să slăbească în pronunțare.

Luînd mai departe în considerație un proparoxiton cum ar fi omulu, aici condițiunile fonetice erau iarăși deosebite, pentru că y nu mai era sprijinit de accentul apropiat, cu alte cuvinte și natura consoanei precedente și locul accentului trebuie să presupunem că au influențat asupra soartei lui y final. Amuțirea acestei vocale, din cele ce am spus,

trebuie să ne-o reprezentăm în felul următor:
 în proparoxitone mai întâi s'a întâmplat slă-
 birea vocalei, casul lui omulu, fiindcă era de-
 parte de accent și în plus era precedat de o
 singură consoană; de aceea s'a ajuns la omul.
 Pronunțarea omu a mai persistat cîtva timp
 pentru că se găsea în preajma accentului pe
 penultimă; dela o vreme însă, omu a suferit și
 el aceeași alterare, adică u a slăbit și a dis-
 părut apoi.

Cînd însă u se găsea după un grup de con-
 soane, grăiescu, era sprijinit nu numai de ac-
 cent, dar cu deosebire de grupul de consoane
 corespunzător. În acest sens găsim fapte în se-
 colul al XVIII-lea și al XIX-lea cînd nu mai
 întîlnim formele omu și omulu, dar găsim foar-
 te adesea grăiescu, directu etc.

Trăbuie să adaug că textele lui Coresi ne
 arată o amuțire care e în contrast cu Codice-
le Voronețian, pentru că într'adevăr, la dînsul

vedem fasa mai evoluată, omult, om̃, însă găsim direptu, grăiescu. La Coresi întâlnim cuvinte care nu apar cu y, însă în anumite legături sintactice acest y s'a păstrat. Astfel Coresi scrie: "cumu e scris" sau "cîndu au fost", pentru că în legăturile de felul acesta, y putea să se mențină chiar cînd în alte forme analoge dispăruse.

Dealtminteri urme de acest y găsim și astăzi în limba populară, în cîntece și chiar în limba curentă.

Revenind la ceea ce am constatat cu privire la Psaltirea Scheiană întrebarea e: de ce acest amestec foarte frapant de forme cu y și u, ũ ? Explicația nu poate fi decît că Psaltirea Scheiană a fost copiată de mai mulți copişti și textul primitiv putem admite că prezenta același fonetism peste tot, adică y aproape peste tot; trecînd dela un copist la altul, și aceștia întrebuițînd forme evolute,

au amestecat formele din pronunțarea lor cu formele pe care le găseau în original.

In ceea ce privește fonetica lui u final, mai rămîne un punct în evoluția acestui sunet și pe care îl putem urmări destul de bine în secolul al XVI-lea chiar; anume, cînd se găsea după i, forma un cas aparte; casul lui ochi, lui, voi etc. Trebuie să spunem dela început că în secolul al XVI-lea, scrisul cu u e cel mai des, adică voiu, unghiu, însă găsim și nu o singură dată, voi la viitor, scris fără u și alte forme analoge, ceea ce arată că după acest i, u final a ajuns să fie pronunțat slab și să dispară chiar.

Cred că trebuie să stăruim un moment asupra acestui capitol din ortografia de astăzi, care nu e lămurit.

După ortografia Academiei, din 1904, se impune pînă astăzi să se scrie u final după i și în special la substantive, pentru ca să se dis-

tingă forma de singular de cea de plural: un ochiu, doi ochi. Se mai spune că u e necesar pentru ca să se evite confundarea între formele omonime, cum ar fi, de exemplu, voi pronume și voiu auxiliarul. Când s'a fixat ortografia din 1904, am avut discuțiuni în privința aceasta cu cei din Comisiune și chiar astăzi mi se întâmplă să caute câte unul să mă convingă că există deosebire în ce privește u final, de exemplu, un ochiu, doi ochi.

Am urmărit procesul pronunțării și n'am găsit absolut nici o diferență între singularul și pluralul acestei forme. —

Deci, ținînd samă de ceea ce se petrece în limba curentă, nu e rațiune să facem distincțiunea impusă de ortografia Academiei.

Deci, rațiunea necesității de a distinge singularul de plural n'o cred valabilă.

Omonimia, ca de exemplu, voi pronumele care se confundă cu voi, auxiliarul dela viitor,

încă nu poate fi invocată. Dacă această confu-
siune se împiedică prin scrierea după orto-
grafia Academiei, atunci ași vrea să știu ce
sistem ortografic se va propune pentru a dis-
tinge pe noi pronumele de adjectivul noi ?
Apoi pentru omonimele mare ca substantiv și
mare adjectiv; nu mai vorbim de para (de foc)
care se poate confunda cu fructul.

Deci, nu văd absolut nici o rațiune pen-
tru scrierea cu y final în casurile recoman-
date de ortografia Academiei.

În secolul al XVI-lea avem indicațiuni
că y începuse să slăbească în acest caz și a
dispărut apoi; de ce atunci să revenim la a-
cest sunet parasitar ?

Al doilea aspect al acestei probleme
ni-l aduce întrebarea dacă aceste semne ,
aveau vre-o valoare în secolul al XVI-lea.
Mai întâi se credea că l reproduce sigur pe
y scurt, adică o pronunțare omă, o părere de

tot greșită pentru că știm rostul pe care îl avea ieru la sfârșitul cuvintelor: ca și în corpul multora din ele, l a fost scris sub influența ortografiei slavone, fără să aibă valoare fonetică. De exemplu, găsim prent = prin scris cu l, dar aici se vede foarte bine că l nu are nici o valoare.

Putem spune că totdeauna aceste semne nu aveau nici o valoare? Se poate foarte bine, nefiind alt semn pentru redarea lui y slabit, ieru să reprezinte acest sunet. Știți că sînt regiuni în care se aude bine și astăzi om, lup și alte consoane urmate de o rezonanță vocalică.

Desigur, că în unele texte, în ce privește valoarea lui l, ea ascunde un dublu fonetism.

Trebue să amintesc că Dl Rosetti, spune în lucrarea sa Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle, că z, l nu au nici o valoare, nu sînt decît o convenție ortografică

și că y avea aceeași valoare ca și l, adică nici o valoare, că deși se scria omulu pronunțarea era tot omul, și ca argument în favoarea acestei păreri, Dl Rosetti constată faptul că în textele slave din secolul al XV-lea și al XVI-lea, într'o epocă mai veche decât a Codicelului Voronețian, nu găsim forme ca omulu cu y întreg, ci cu l.. Am spus D-lui Rosetti că nu e tocmai exactă această constatare, pentru că în Documentele lui Stefan cel Mare publicate de Ion Bogdan, găsim exemple cu y păstrat, cum ar fi, de exemplu, ungurismul outulu.

Prin urmare, chiar cînd într'un document slav întîlnim pe z, l nu sîntîm siguri dacă e sau nu o convenție de scriere, adică aceia care știau slava, în loc să redea pe y din romînește dacă era pronunțat, l-au redat prin l care era semnul caracteristic de încheiere al cuvintelor din slavă. Se poate să fie o

convențiune grafică în aceste documente slave, dar în documentele românești, sau în Codicele Voronețian, în proparoxitone, nu poate fi îndoială că avem y bine păstrat.

20 II, 1931.

Avem de relevat cîteva particularități asupra lui y aton. În primul rînd e cazul cînd y se găsește după i. În secolul al XVI-lea apare o formă cu fonetismul normal minciunos explicabilă prin faptul că e un derivat din minciună. Cum se explică forma actuală care presintă reducerea lui iu la i? Dacă ne referim și la alt caz, constatăm că într'adevăr fonetismul acesta este foarte normal. Compusul latin INGLUTIRE, care astăzi este reflectat prin forma înghiți a trebuit să aibă o formă mai veche

care suna a înghiuți, pentru că y a trebuit să se mențină în cazul când era accentuat. Când nu s'a mai găsit sub accent iu s'a redus la i. Aceasta s'a întâmplat la indicativul prezent, la plural, noi înghiuiți, care a devenit noi înghiți, refăcându-se apoi după acesta și celelalte persoane și infinitivul.

În același sens trebuie să se explice a închide; forma de infinitiv cuprindea pe iu accentuat la origine, pentru că într'adevăr, INCLUDERE a trebuit să sune în românește a închiude. Ce s'a întâmplat aici? În special la participiu, iu nu se mai găsea sub accent și atunci închiuzînd a devenit închizînd; în plus a intervenit derivatul substantival închisoare.

E de relevat și fonetismul verbului a rușina. În secolul al XVI-lea pare ca și astăzi cu i. Fonetismul trebuie interpretat în felul următor: latinul * ROSIONEM a devenit

în românește, normal, rușiune și într'adevăr, forma aceasta apare atestată în limba secolului al XVI-lea, alături de cea actuală cu i. Vrebul derivat din rușiune a trebuit să fie a rușiuna însă, s'a întâmplat și aici trecerea lui iu la i în cazul când iu nu mai era accentuat. Apoi după fonetismul verbului s'a refăcut și acela al substantivului, care putea să se păstreze ca atare și s'a zis rușine, în loc de rușiune. Această discordanță nu presintă nici o importanță pentru că procesul de analogizare se întâmplă uneori, iar alte ori nu; dacă minciună s'a păstrat cu iu alături de minciună, rușiune totuși, s'a schimbat în rușine după forma verbală.

Rămîne, în sfîrșit, de amintit un fonetism curios și nu tocmai clar; apare atestat astfel în secolul al XVI-lea, forma vîltur alături de vultur. Și astăzi accentul variază; se spune cînd vîltur, cînd vultur. Ca să ne ex-

plicăm forma vîltur trebuie să plecăm dela accentuația pe silaba finală; putem adimte că vultur prin sincopa lui y, a devenit y(u)ltur și poate mai curînd această sincopă s'a putut produce într'un derivat cum este adverbul vulturește. Astfel y a căzut rezultînd grupul de consoane yl, care s'a putut reda prin yl, făcîndu-se această prefaceere sub influența slavei. Nu este tocmai mulțumitoare această explicație, o recunosc singur, dar nu găsesc altă posibilitate de a ne da sama de înlocuirea vocalei din prima silabă.

Trecînd la formele de origine streină, în primul rînd avem de amintit o formă care de altminteri este cunoscută și astăzi în limba populară, anume verbul a se usteni, de origine slavă; vine dela ustati, care la indicativ prezent face ustana. Intîi s'a pronunțat cu y, în acord cu fonetismul slav. Astăzi — de-

altminteri și în epoca mai veche—fonetismul apare schimbat, adică y este înlocuit cu o. Tocmai clară nu este nici această substituție. Am văzut anul trecut cazul lui a îngrupa în loc de a îngropa, dar aici—în usteni—avem de a face cu înlocuirea lui y cu o. Rațiunea acestei substituții nu-mi apare decît doar în felul următor: după cum în alte forme o aton a trecut la y, printr'un fel de inversiune fonetică în forma usteni, y a fost înlocuit cu o.

Este apoi de amintit cazul lui sobor, care în limba veche apare cu š, sǎbor, și este normală această formă, pentru că în slavă avem sabor, iar acest š a fost redat prin š; apoi s'a produs asimilarea din cauza lui o următor ca și pentru cazul lui nǎroo și nǎrod deveniți noroo și norod.

Trecem la seria diftongilor și în primul rînd la cazul cînd erau accentuați. Găsim ast-

fel un fonetism care nu este rar în secolul al XVI-lea; este acela al diftongului au redat prin ao, de pildă, răpaus redat prin răpaos. Ar trebui să se limiteze bine regiunea unde apare acest fonetism și, de fapt, trebuie să-l considerăm ca o dezvoltare tardivă fără nici o intervenție din afară. Dealtfel și astăzi se aude această pronunțare cu ao, după cum deasemeni se întrebuințează de unii forma adaog în loc de adaug. Acei care scriu repaos și adaog ar trebui să fie consecvenți și să scrie și aor, taor. Cred că este condamnabil să se scrie cu o; eu scriu totdeauna cu u și este singura formă, care îmi pare justificată.

Referindu-ne la diftongul ea, e de amintit forma de origine slavă pomeană. Forma normală e pomană pentru că elementul întâi al diftongului trebuia să dispară după o labială. Diftongul ea cred că nu reproduce pe ѣ slav, ci forma pomeană e o refacere după pluralul po-

meni, după analogia seri - seară.

În secolul al XVI-lea apare forma sfeat, corespunzătoare slavicultui stvět. Cred că, relativ de timpuriu, sfeat s'a transformat în sfiat, și dacă în secolul al XVI-lea s'a scris cu ea aceasta se datorește influenței formei slave pe care o cunoșteau cei mai mulți din traducătorii cărților religioase.

Ar fi de adăugat o serie cunoscută de altminteri, a lui ea, când în silaba următoare se găsește i și în special în derivatele cu sufixul de origine slavă -ean; în secolul al XVI-lea apar destul de des scris cu ea: Ardeleni, cețățeni, deaci, boeri. S'a relevat de altfel într'o lecțiune de seminar că alături de aceste forme sînt atestate și formele cu e și ie, adică Ardeleni, dieci, boieri, ceea ce denotă că foentismul era dublu în secolul al XVI-lea. În unele regiuni s'a ajuns la pronunția de astăzi, în altele se păstrea-

ză cea arhaică. Nu totdeauna cînd găsim într'un text scris cu t putem presupune că acesta era și fonetismul, pentru că se putea ca prin tradiția grafică și sub influența formei de singular, prin urmare, printr'o inadvertență a traducătorilor sau a tipografului să se fi pus ti chiar la plural. Numai controlînd textul, putem ști dacă este eroare sau e bine scris.

Trecem la diftongii atoni. Asupra acestora nu vom avea de insistat. Sînt numai cîteva cazuri de relevat. Un cuvînt care apare în secolul al XVI-lea cu un fonetism mai normal decît astăzi este lăudoare care a dat naștere unui derivat adjectival, atestat în secolul al XVI-lea sub forma lăduros. Plecînd dela lăudoare, oa aton, trebuia să se schimbe în o și să dea lăduros, care ar fi trebuit să fie forma normală. Terminațiunea a fost alterată sub influența unui derivat, cum era, de exemplu, călduros și atunci a fost natural să se ajungă

la forma atestată în secolul al XVI-lea, lău-
duros. Dar, s'a mai întîmplat o schimbare, pen-
tru că astăzi se zice lăudăros și anume, ter-
minațiunea -uros a fost înlocuită prin -ăros,
care apare în atîtea cazuri de adjective, copi-
lăros etc. Dacă n'am avea forma atestată în
secolul al XVI-lea, lăudoare am fi tentați să
presupunem că lăudăros a derivat din a lăuda.

O formă surprinzătoare întrucîtva, este
aceea pe care o găsim în Psaltirea Hurmuzachi,
forma a iuvi în loc de a ivi, care represintă
pe slavicul javiti. Nu este deloc explicabil
acel u după i. Și totuși, nu apare o singură da-
tă forma aceasta în Psaltirea Hurmuzachi. Ar
fi de discutat dacă nu este o greșală de tran-
scriere. Nici astăzi nu știu să fie relevat
verbul a se ivi cu silaba inițială iu.

Nu este nimic deosebit în cazul lui is-
poveadi și poveasti scris cu ț. Nu trebuie să
presupunem, dacă de mai multe ori apare aceas-

tă grafie în secolul al XVI-lea, că reflecta și starea fonetică de atunci. Niciodată nu s'a spus a povești, ci totdeauna a povești, cu atât mai mult cu cât era și un derivat substantival, poveste. A fost introdus prin imitație, după formele slave.

Trecem la vocalele în hiat. În primul rând e de amintit o formă interesantă care se găsește dialectal și astăzi, anume aceea care corespunde lui AD VIX. Resultatul trebuia să fie abi așa cum se aude în Oltenia prin Mehedinți, prin Bolj și într'o parte din sud-vestul Ardealului. Abi a suferit aceeași transformare ca și alte adverbe, adică i s'a adăugat a la sfârșit, cum e cazul lui aici care a devenit aicia, sau atunci + a devenit atuncia. În secolul al XVI-lea apare scris constant abia. Trebuie să admitem că se pronunța astfel. De altminteri, alături de abi, în regiunile de care vă aminteam, se aude

și abia. Hiatul a devenit diftong când nu s'a mai găsit sub accent.

Trecem la pronumele demonstrative, la cazul formelor de plural: aceștia, pluralul dela acesta: în secolul al XVI-lea nu se pronunța nici nu se scria cu i, ci cu e, pentru că -ia nemaifiind sub accent se putea transforma în -ea, aceștea. Și atunci ne explicăm și forma atîțea, care apare astăzi în unele locuri ca și în secolul al XVI-lea în loc de atîțîia. Dacă găsim semnul A și nu ă să nu credeți că trebuie redat prin ia, ci tot prin ea.

Este de amintit un alt caz, anume al lui a avea. Plecînd dela latinul HABERE trebuia să avem în romînește forma în hiat avea. Odată ce aceasta nu s'a mai găsit sub accent a devenit avea, adică diftongat. În orice caz, în secolul al XVI-lea avem atestate mai mult forma ave, cu ă la sfîrșit. Să fim absolut siguri pentru toate cazurile astfel atestate, că se pronunța

cu e cum se zice astăzi în Moldova sau în alte părți ? N'am putea spune, pentru că în textele vechi se întâmplă confuzia grafică între t și z așa încît dacă era scris cu e intenția a fost poate să pună t .

O formă interesantă, pentru că la prima vedere nu apare tocmai clară, este aceea constant atestată în secolul al XVI-lea cu i inițial, adică iuşor. Intr'adevăr, așa se zicea în limba veche; verbul era a iuşura, deasemenea cu i păstrat. Să ne oprim un moment asupra istoriei acestui i inițial, pentru că este relativ complicată. Din latinul LEVIS a rezultat o formă *iey, care nu pare atestată. Partea inițială este foarte clară, terminațiunea însă, nu poate să derive din latină. Trebuie să amintim forma GREVIS, cu acuzativul GREVEM din care după căderea lui y a rezultat greie, grea; forma aceasta era însă de gen feminin. S'a refăcut un substantiv adjectival masculin greu

după modelul lui meu, mea. Același lucru s'a întâmplat cu ieu, care corespunde latinului LEVIS, numai indirect, pentru că terminațiunea a fost schimbată, ajungându-se la forma masculină cu u. Dela o vreme acest ieu a primit ceea ce este normal pentru un adjectiv, anume sufixul diminutival -șor, și a devenit ieușor și această formă a devenit mai tîrziu iușor prin trecerea triftongului ieu la iu, după cum am văzut cazul lui mieu devenit miu, unde iarăși triftongul ieu fiind aton s'a transformat în iu. Astfel se explică forma din secolul al XVI-lea. În ceea ce privește forma actuală nu există nici o dificultate în lămurirea ei. Trebuie să admitem că dela forma de comparativ, cînd se zicea, de exemplu, mai iușor, s'a ajuns să se aferezeze i dela iușor, pentru că i a fost considerat în adverbul dinainte și s'a contopit în această particulă de comparativ. Astfel s'a ajuns ca și în cazul cînd iușor se găsea sin-

gur să se pronunțe cu i aferesat, ușor și atunci și verbul a urmat aceeași cale fonetică.

Să ne oprim asupra hiatului oa. Avem de observat că în secolul al XVI-lea el apare cu aspecte deosebite de ceea ce este fixat în limba de astăzi în scris și în pronunție. Intîlnim astfel în secolul al XVI-lea, formele ^{noao} doaa, doao, doo. Explicația e următoarea: trebuie să admitem că latinul vulgar *DOE a primit un u, devenind DOUE, prin dezvoltarea unui sunet semi-consonantic u, înainte de diftongarea lui o la oa sub influența lui o următor, pentru că dacă *DOE ar fi continuat să fie pronunțat așa mult timp, devenea doaie după exemplul lui oaie. Acest u a fost primit deci, într'o epocă destul de veche și atunci e după u aton s'a transformat în ă și s'a ajuns la două; o sub influența lui ă următor s'a diftongat, rezultînd doauă; uă în limba

română trece la o, astfel explicându-se forma doao. Găsim în același timp și forma doa, care nu mai este reprezentată astăzi.

Forma literară de astăzi două nu se leagă direct de forma latină, ci e o refacere pe cale literară.

—•—

27 II, 1931.

Vom continua astăzi cu seria particularităților pe care am început-o rîndul trecut. Vom insista puțin asupra cuvîntului care corespunde latinului DIES. În secolul al XVI-lea apare ca element interpus între i și a din zia vocala o: zicoa. Acolo unde i a dispărut după ce a trecut la î, hiatul s'a redus la ua, alături de care găsim și uo: dzua, dzuo.

În ceea ce privește hiatul pe care îl găsim în forma corespunzătoare latinului NUBILUM, întîlnim în secolul al XVI-lea formele mai vechi

noor, nuor. NUBILUM după căderea lui b intervo-
calic a ajuns la nuer; e aton după u s'a trans-
format în ă și a dat nuăr; ă a evoluat în spre
o și astfel a rezultat forma nuor. Mai târziu
hiatul uo s'a redus la o. Nor este forma pro-
prie dialectului muntenesc și care s'a fixat
în limba literară. În același timp însă, avem no-
ur ca formă dialectală. Aceasta nu poate să fie
explicată decît ca derivînd din verbul a înou-
ra.

Rămîne de urmărit o serie de cazuri în ca-
re avem de-a-face cu un hiat sintactic. Găsim a-
testate exemple numeroase în secolul al XVI-
lea și uneori și astăzi dialectal. De exemplu,
găsim scris meu în loc de me-au, și aceasta nu o
singură dată, ceea ce dovedește că se pronunța
astfel. N'are de ce să ne surprindă acest fone-
tism, pentru că pronumele aton me urmat de un cu-
vînt începînd cu a formează cu această din urmă
vocală diftongul ea.

Găsim deasemenea de inte în loc de de ain te care este forma corespunzătoare lui înain-
te de astăzi; și aici e același caz de reduce-
 re a lui ea la e. Deasemenea, prepoziția compu-
 să de asupra apare foarte des scrisă desupra.
 În sfârșit e de amintit forma tipică deaci,
deci care apare mai aproape de ceea ce fusese
 la origine, pentru că aceasta a fost întâi o lo-
 cuțiune adverbială de aci și înțelesul a fost
 local. O nouă idee, temporală, s'a substituit
 primei, locale. Trebuie să recunoaștem că schimbarea
 de accent nu este tocmai clară, fiindcă trebuia
 să se mențină accentul pe finală. Aceasta poate
 s'a întâmplat sub influența conjuncției deacă,
 alături de dacă sau deca, care presenta accen-
 tul pe prima silabă.

Alte deosebiri în privința hiatului sin-
 tactic comparînd formele de astăzi cu cele din
 secolul al XVI-lea găsim, de exemplu, în cazul
 formei de'nzul; să nu-l confundați însă, cu pro-

numele de astăzi dînsul de care se apropie numai prin partea ultimă. Alt exemplu e spre'nsul, pre'nsul care apar uneori și cu i:d'insul, pri'n-sul. Evoluția acestui hiat a fost următoarea:
de'insul de'nsul di'nsul.

E de amintit și fonetismul foarte oscilant pe care îl presintă prepoziția de în devenită mai târziu den, din. S'a mai vorbit de această formă și de alte analoage și la seminar așa că nu voi insista prea mult. Această formă nu trebuie interpretată ca o particularitate de grafie cum admite Dl Rosetti, care crede că nu am avea un fonetism disparat, ci unul singur; chiar dacă apare scris den, să-l considerăm ca din. Trebuie să admitem că evoluția lui en > in din forma den s'a efectuat mai târziu decât în cuvintele care prezentau dela origine un en. În unele texte întâlnim încă den în timp ce celelalte cuvinte presintă in: credință, cineva etc. Aceasta se explică astfel: în timp ce credință evoluase

spre credință, se mai întrebuintă încă forma compusă de de în, și aceasta trebuia să treacă prin etapa den pînă să ajungă la din.

În ceea ce privește hiatusul din formele slave vom releva pe acel al cuvîntului priimi, care apare cu doi i.

Trecem la transformările datorite fenomenului de asimilație. Astăzi ne vom ocupa numai de asimilarea lui ă de un a următor: ă - a > a - a. Casuri de acestea sînt nenumărate; voi releva numai cîteva: acatare, în loc de acătare; barbat, în loc de bărbat; lesa, în loc de lăsa. Trecem la cazul lui ă cînd în silaba următoare se găsește un e: a - e > e - e. Avem astfel: băserecă devenit beserecă; nădejde-nedejde, nedejdul; păreche-pereche; părete-perete.

Foarte natural este fonetismul care apare iarăși în forma ferecare care corespunde latinului FABRICARE. S'a crezut mult timp că a fereca ar fi un derivat din FERRUM. Dl Crețu a

avut intuiția justă a originii acestui cuvânt, pentru că a arătat că trebuie să plecăm dela FABRICARE. Acesta într'adevăr a putut să devină a făureca și apoi a făreca; acesta prin asimilație a devenit a fereca.

Complicat întrucîtva este fonetismul lui trimete. Alături de această formă găsim încă în secolul al XVI-lea trămete, tremete, tremite și trimitte. Tremete rezultat din trămete a devenit pe de o parte trimete, iar pe de altă parte tremite; primul este rezultat din tremete prin disimilația e - e > i - e; ultimul poate deasemeni să aibă ca punct de plecare o disimilație analogă, îndeplinită mai întîi la imperfect sau la mai-mult-ca-perfect: tremetea, tremese (> tremitea, tremisese), dar e mai probabil să fie datorit unei analogii: perfectul tremeș și participiul trecut tremes au fost schimbați în tremiș, tremis sub influența perfectelor și participiilor în -iș, -is; din tre-

mite am avut apoi trimita printr'o nouă asimilație, $e - i > i - i$.

Trecem la cazul de asimilare al lui ă sub influența unui alt sunet vecin. De exemplu, în secolul al XVI-lea forma obișnuită era a rădica alături de care întâlnim a ridica provenită din asimilația $ă - i > i - i$. Un alt caz, de data aceasta de ă trecut la o sub influența lui o următor, ne prezintă forma fălos devenită folos, de origine bizantină. Forma fălos o găsim atestată în Psaltirea Scheiană și în Psaltirea Hurmuzachi.

Un ă asimilat de un y următor apare în forma nemunui; apare totuși, în același timp și nemănu. Este de relevat o serie de asimilări când $e - i > i - i$; de pildă, un caz pe care îl cunoașteți e demineață devenit dimineață. Găsim iarăși asimilarea lui e la i în forma ficior alături de fecior și a citi alături de a ceti. Forma cea mai frecventă din se-

colul al XVI-lea este cu e, deși astăzi cei mai mulți scriu și pronunță a citi. Eu am rămas la scrisul cu e, ceti. În Moldova, în Ardeal se pronunță a ceti, cu toate că sînt convins că nu va putea să reziste față de curentul care se generalizează în favoarea scrisului cu i.

Sînt de relevat formele foarte variate rezultate din latinul NEQUE. Fonetismul cel mai vechi derivat din această formă este nece. Alături avem însă, formele neci, nice și nici forma actuală. Cum se explică aceste forme? Neci poate fi ușor de lămurit prin condițiuni de fonetică sintactică. Atunci cînd nece se găsea înaintea unui cuvînt începînd cu a, o, u, vocala finală e a fost schimbată în i: nece acesta, nece odată, nece unul > neci acesta, neci odată, neci unul. Prin asimilația lui e la i, favorisată de întrebuintarea lui neci ca aton în frasă, a rezultat nici. A patra for-

mă nice este rezultată din nece, fie prin disimilația $e - e > i - e$, fie mai curînd, prin substituirea lui ni- sub influența altor adverbe începînd cu ni-, nimica. În felul acesta ne lămurim și fonetismul foarte oscilant al acestui cuvînt din secolul al XVI-lea.

Alături de cazul acesta este de amintit cuvîntul caracteristic nișchiț, alături de neșchit și nișchițel alături de neșchițel..

O formă caracteristică este striin care (care) presintă și ea o asimilație. Trebuie să plecăm de la aspectul cel mai vechi al acestei forme și anume cu e. Etimologia ei nu este încă fixată. S'au dat explicațiuni, fie din latină, fie din slavă, dar fonetismul nu apare așa de sigur și deși nu-l putem identifica, putem să afirmăm că nici într'un cas nu poate fi de origine slavă, fiindcă apare în textele rotacisante sub forma striiru, streiru și după cum știm numai elementele de origine latină pre-

sintă această particularitate.

Revenind la fonetismul cu doi i, cred că nu se poate explica decît dacă plecăm dela forma primitivă cu e, strein, pentru că străin nu putea să fie asimilat. Nu ași putea spune că forma cu e este mai frecventă, poate din contra cea cu ă, străin, însă pentru limba literară cred că forma strein este cea mai justificată, mai ales că și în limba veche apare preferința aceasta. Forma străin se explică prin faptul că prima silabă a fost asimilată prefixului stră-.

•————•

In continuare vom avea de relevat vre-o cîteva casuri de asimilație vocalică. In primul rînd, o formă care se întîlnește în Psal-tirea Scheiană: analtu, presentînd asimilația $\hat{i} - a > a - a$; e adevărat, o singură dată e scrisă în felul acesta, încît s'ar putea să fie o eroare, însă corespunde surprinzător cu fonetismul din aromîină, încît din cauza aceasta ar trebui să ținem sama de forma din Psal-tirea Scheiană. Și dacă forma e autentică, ne întrebăm: e care un fonetism independent ca-

re s'a dezvoltat în dacoromînă sau poate e o formă aromînească trecută la nord ?

Asimilația lui î după î următor, o găsim în forma țimpina. Dealtminteri și astăzi dialectal se aude fonetismul țimpina alături de fonetismul curent țimpina.

Un caz de asimilare al lui î - u > u - u pe lingă care s'au grupat alte vre-o două, e cunusul, care reproduce pe CUM IPSO; alături de forma aceasta întîlnim și cunîsul. Această asimilație s'a produs atunci cînd această formă era atonă în frază, fiindcă se știe că atît asimilația cît și disimilația se produc mai ușor cînd avem de-a-face cu vocale în silabe atone.

Un alt caz identic e curundu în loc de curîndu, atestat dealtminteri și astăzi în unele părți din Bucovina și din Ardeal. Trebuie să admitem același lucru, că adică, și acest adverb a fost întrebuițat aton uneori în

frasă.

Mai surprinzător iar întrucîtva, e fone-tismul analog pe care îl presintă un substan-tiv cum e întunerec pe care îl găsim adesea atestat untunerec; astăzi nu știu să fie pro-nunțat pe undeva în acest fel. În secolul al XVI-lea, prin urmare, era o formă foarte frec-ventă și explicabilă: î inițial fiind aton a putut să treacă la u sub influența lui u următor.

Un cas de asimilație u - o > o - o ne prezintă forma conosc, în loc de cunosc.

Sub influența unor consoane constatăm iarăși o asimilație vocalică: în Psaltirea Scheiană apare, de exemplu, atestat flomînd și sărbotoare. Natural, s'ar putea să avem de-a- face cu o eroare de transcriere. Totuși, tre-bue să ținem samă că și astăzi dialectal, mai mult decît în limba generală, constatăm influ-ența asimilatoare a unei consoane labiale a-

supra vocalei apropiate; se zice în anumite locuri pomînt. Se poate foarte bine ca să se fi pronunțat flomînd și tot așa sărbotoare. Fonetismul acesta nu mai e atestat astăzi; nu știu dacă în vre-un grai se mai pronunță în felul acesta.

Trecem la casurile de disimilație. E de relevat cazul e - e > i - e.

În secolul al XVI-lea e foarte curentă, de altfel ca și astăzi dialectal, forma dirept; e atestată însă și derept. Sincoparea lui e sau i nu era cunoscută în această epocă; abia mai târziu apare drept.

Înțelegem atunci și forma pricepe alături de precepe; și astăzi este esitare între un fonetism și celălalt, însă precepe e mult mai rar decît pricepe și desigur că fonetismul din limba literară s'a fixat în sensul lui pricepe.

Un cas analog e acela al lui niște ală-

turi de nește. În secolul al XVI-lea apare des atestată forma cu e în prima silabă. Dacă plecăm dela forma independentă, nu ne putem explica disimilarea, însă cuvântul fiind întrebuințat des aton în frază cum ar fi, de exemplu în cazul: nește oameni, accentul cădea pe cuvântul următor, și astfel s'a putut foarte ușor ca e să fie disimilat în i de e următor.

Aferesa vocalei e ne presintă forma piscup, piscop. Dealtfel dialectal și astăzi se aude piscopie. Aferesa aceasta pare că nu e produsă în limba noastră.

Episcop a devenit piscop sub influența formei pe care o găsim în vechea bulgară, piskupŭ. Casuri de vocale care apar mai târziu sincopate încă, în secolul al XVI-lea prezentându-se menținute, ne ofer câteva cuvinte și în primul rând forma corespunzătoare lui desutul de astăzi. Într'adevăr, în Psaltirea Sche-

iană apare atestat desătul; este explicabil acest fonetism: de + sătul a fost la origine o locuțiune adverbială și după sincoparea lui ă s'a ajuns la fonetismul de astăzi.

O formă corespunzătoare, care apare în Psaltirea Hurmuzachi nesincopată e scurrima, formă ce ne indică etimologia dela care trebuie să plecăm, anume *EXCONRIMARE.

Dacă ne referim la o altă formă atestată în Psaltirea Hurmuzachi, avem o indicație pentru interpretarea pe care trebuie să o dăm în două sensuri unei forme care astăzi s'ar părea că are o singură origine; anume în Psaltirea Hurmuzachi apare forma a suripa. Această formă arată clar că trebuie să plecăm dela latinul SUB + RIPA și în regiunea unde i a devenit î după r, s'a ajuns la surîpa și prin sincoparea lui î s'a ajuns la surpa; însă, intervine aici constatarea că o altă formă s'a întâlnit cu aceasta și ca înțeles și

în parte și ca fonetism. Într'adevăr și în dialecte și în textele vechi întâlnim forma surupa care derivă din SUB+ RUPES. Cu alte cuvinte, au existat două derivate cu SUB; pe de o parte cu RIPA, pe de altă parte cu RUPES. Nu știu să se mai zică pe undeva suripa, dar surupa se mai zice. Aceste două forme s'au întâlnit ca înțeles și ca identitate de formă și au dat naștere formei actuale surpa.

Dacă în acest sens explicăm pe suripa, nu tot astfel se explică forma a vorovi de origine slavă, voroviti. Secolul al XVI-lea ne dă un fonetism ca vorovi și vorovă și extrem de rar apare a vorbi. E explicabil acest fonetism: la un moment dat o s'a sincopat și trebuie să admitem că s'a sincopat întâi în forma verbală devenită vorvi și prin trecerea lui v la b după r s'a ajuns la vorbi. Vorovă n'a putut să se contracteze; accentul cădea pe o devenit oa; după ce s'a zis

vorbi, s'a putut ca un substantiv să fie refăcut în acest sens și să înlocuiască pe vorovă.

O serie de forme trebuie relevată în legătură cu fenomenul contaminării și în primul rând trebuie amintit cuvântul care corespunde latinului "DEBITORIUS" care a dat întâi detoriu atestat în felul acesta; alături apare și dătoriu. Acest dătoriu poate fi interpretat în două sensuri: ori e forma evoluată cu e → ă după d în silabă atonă, ori avem de a face cu o formă refăcută. În ce privește de(a)toriu e rezultat din contaminarea cu a da. În secolul al XVI-lea apare forma atestată astăzi, însă mai rar; fonetismul vechi e mai des atestat.

O formă interesantă într'un fel, e atestată în Palia dela Orăștie; e forma ginere cu fonetismul schimbat giunere. Și astăzi dialectal mai apare în unele părți ale Ardealului aceeași formă. Era natural ca ginere să treacă

la giunere, mai ales în regiunile unde se pronunța giune, pentru că există o identitate de fonetism și apoi chiar înțelesul cuvintelor e apropiat, așa încît nu are de ce să surprindă forma din Palia dela Orăștie.

Constatarea negativă, adică necontaminarea, cum apare în limba de astăzi, e pentru forma spămînta. Originea lui spămînta nu e clară, pentru că dacă plecăm dela ^{*}EXPAVENTARE trebuia să avem spăenta. În orice caz trebuie reconstituit un etimon latin. Fonetismul vechi, așa cum apare în secolul al XVI-lea, spămînta, a fost alterat sub influența substantivului spaimă. Nici spaimă nu e clar; putem întrucîtva să plecăm dela EXPAVIMEN, care ar fi dat spaime și apoi spaimă. Cu aceasta am terminat studiul vocalelor și rămîne să trecem la seria consoanelor.

În primul rînd avem de relevat particularitățile pe care le presintă labialele. O

constatare care surprinde e că nu toate labialele apar alterate înaintea lui i, ie. Exemple sigure avem numai pentru f → h: a hi, hi-ecare etc. Exemplele pentru celelalte labiale sînt rare în secolul al XVI-lea, ca alterarea lui b, adică gine în loc de bine, sau alterarea lui m, a lui p în k'; exemple nu avem iarăși pentru y devenit y. Nu avem decît unul care de curînd a putut să fie înregistrat. În seria de documente tipărite de Dl Sava în Documente putnene, e un document din 1592 unde apar trei forme cu p alterat: kisk, keziș, kicioare. Documentul e dat ca sigur din 1592: ar fi singurul care în această epocă ar confirma această pronunțare; se poate ca data să fie greșită, să fie un document de mai tîrziu, din 1692 sau chiar din 1792. Totuși, cred că se poate pune basă pe mărturia acestui document din 1592 și atunci am avea indicațiuni că în secolul al XVI-lea se pronunța kiatră

în unele regiuni. Dl Rosetti în studiul său Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle contestă părerea că în secolul al XVI-lea, afară de f ar fi fost alterate și celelalte labiale și aceasta tocmai pentru motivul că nu avem nici un exemplu scris.

Acest document din 1592 ar contesta părerea D-lui Rosetti. Dar dacă zicem că avem atestată transformarea lui p → k în secolul al XVI-lea în documentul din 1592, nu avem nici o mărturie pentru alterarea celorlalte labiale. E scris într'adevăr, într'un document publicat de Dl Iorga în seria Hurmuzachi, e scris Ni-trăpolit pentru mitropolit, dar acest document prezintă un fonetism suspect; se poate foarte bine să nu fie un exemplu de alterare a lui m în n, ci o simplă greșală de care nu trebuie să ținem samă.

Dl Rosetti susține că numai o parte din labiale fuseseră alterate în secolul al XVI-

lea și fenomenul ar fi început să se accentueze prin secolul al XVII-lea, al XVIII-lea și mai cu seamă în al XIX-lea.

Printre alte considerațiuni, Dl Rosetti mai observă că nu poate să fie admisibilă interpretarea pe care am dat-o, pentru că într'adevăr, am susținut că nu numai f apare alterat în secolul al XVI-lea. Diferența de pronunțare între fie și hie nu era prea mare, așa că s'a putut să se noteze un sunet prin celălalt, pe când atunci când era vorba de trecerea lui p la k, fonetismul era prea depărtat și în plus nu se putea reda sunetul alterat. Chiar astăzi trebuie să recurgem la o transcriere fonetică într'un fel sau altul, pentru acest sunet.

Pentru că în alfabetul cirilic nu exista o literă care să redea pe n, nu putea să scrie cineva nie, ci îl scria tot mie.

Dl Rosetti obiectează că această consi-

p+x - kato
 M. n. - nie

derațiune nu e de ținut în samă, pentru că rotacismul, de exemplu, — un fonetism atît de îndepărtat în unele ținuturi de cel curent — îl găsim notat în texte și atunci D-sa conclu- de că odată ce n → r a fost înregistrat în do- cumentele păstrate din anumite regiuni, de ce nu s'ar fi înregistrat și fonetismul kiatră în loc de piatră ?

Obiecțiunea D-lui Rosetti e mai mult de natură să impresioneze decît să convingă. Nu poate să fie așa și iată de ce: nu se poate compara cazul rotacismului cu cazul tuturor la- bialelor, pentru că la rotacism avem de a face cu schimbarea unui sunet n → r, bun → bur, pe cînd labialele formează o serie întreagă de sunete; trebuia să se scrie ghine, kiatră, nie; cei din secolul al XVI-lea ar fi redat alterarea tûtu- ror labialelor, dacă ar fi putut.

Mai observă Dl Rosetti că nu trebuie să ju- decăm faptele fonetice din trecut după impresia

de astăzi, cînd a ajuns să se propage cultura în păturile cele mai de jos, intervenind sentimentul de rezervă sau ironia față de unele particularități dialectale. D-sa susține că în secolul al XVI-lea nu ar fi avut nimeni motive să nu pronunțe kiatră, pentru că nu ar fi fost ridiculizat, cum se întîmplă astăzi.

Mai departe Dl Rosetti citează un pasaj din Descrierea Moldovei a lui Dimitrie Cantemir, unde acesta vorbește de obiceiul pe care îl aveau unii țărani de a pronunța ghine, kiatră și cum aceștia erau luați în rîs, erau numiți "ficiori de babă", pentru că vorbeau cum vorbeau femeile. Kiatră caracteriza vorbirea femeilor.

De aici putem presupune că această particularitate de vorbire nu s'a manifestat în plină libertate de teama ridiculizării și avem unele indicațiuni chiar în secolul al XVI-lea în acest sens. În Palia dela Orăștie găsim

scris firovimii în loc de herovimii; aceea-
ta arată că aceluia care a scris i-s'a părut
că forma adevărată e cu f în loc de h, fapt
care denotă că și în secolul al XVI-lea se e-
vita—și pentru f chiar—indicarea pronunță-
rei alterate.

Încă un argument contra părerei D-lui Ro-
setti: Dimitrie Cantemir, în acel pasaj din
Descrierea Moldovei, arată că—la sfârșitul se-
colului al XVII-lea—era cunoscută pronunțarea
ghine, kiatră; ne-am aștepta ca atunci și mai
târziu, la începutul secolului al XVIII-lea și
în tot cursul acestui secol să găsim în docu-
mente, în texte de orice natură, multe exemple
de scriere în acest sens, kiatră, ghine. De fapt,
găsim câteva cazuri de kiatră și ghine, dar ex-
trem de rare, dovadă că atunci, chiar atunci
cînd nu se mai poate contesta că pronunțarea
cu k' era destul de răspîndită în secolul al
XVII-lea, al XVIII-lea, notația aceasta a labi-

alelor alterate e evitată.

Deci, lipsa redărei tuturor labialelor alterate, în secolul al XVI-lea, nu poate să fie o indicațiune sigură că fenomenul nu exista în această epocă.

13 III, 1931.

Referindu-ne la seria dentalelor, în primul rînd trebuie să relevăm importanța ce o presintă consoana ț într'o formă de proveniență slavică, așa cum e atestată în Codicele Voronețian: sfenți, corespunzător, prin urmare, formei sfinți. T nu e trecut la ț și fenomenul se explică pentru că avem de a face cu un derivat din forma adjectivală.

Același lucru îl constatăm cu privire la d, în forma foarte des atestată, putredii, ca și în derivatul putreditura; surprinde întrucît-

va acest fonetism. Sună straniu și s'ar părea că e dintr'un alt dialect românesc, însă ne explicăm și de data aceasta acest fonetism, pentru că într'adevăr din adjectivul putred relativ târziu, s'a derivat forma verbală și atunci cîtva timp s'a păstrat consoana dentală originară. Cu timpul s'a uniformizat, adică a trecut în seria derivatelor în care d era reflectat prin z.

dz - dzua

Cu privire la fonetismul lui d e de relevat aspectul dublu pe care îl întîlnim în secolul al XVI-lea, după cum avem de a face cu z sau cu dz. Știți de altfel, că pronunțarea cu dz e și astăzi destul de răspîdită, însă e în scădere față de ceea ce întîlnim în secolul al XVI-lea, fiindcă într'adevăr, textele din această epocă ne arată că în regiuni unde astăzi se zice zina, se zicea dzua și probabil că nu tocmai târziu fonetismul cu z are să fie peste tot predominant.

Cu privire la dentala s, de relevat singura formă streină care se îndepărtează cam în același sens de fonetismul actual: avem ispăsi față de prezentul ispăși. Forma obișnuită în secolul al XVI-lea e ispăsi și corespunde bine slavicultului sъpasiti. Astăzi cum se știe, s a fost înlocuit cu ș. Schimbarea o atribuie Dl Tiktin, în dicționarul său, influenței cuvântului ispașă, de care ne-am ocupat acum un an în seminarul nostru și am văzut că e întrebuințat și astăzi și e atestat și în limba veche, cu înțelesul de "plată", "despăgubire" pe care trebuie să o dea cineva pentru o infracțiune; acest ispașă corespunde polonesului ispasz.

Trecerea lui ispăsi la ispăși s'ar putea datora mai curînd influenței terminațiunii verbului a păși. Cred că putem renunța la explicația, totuși admisibilă, pentru că nu e deloc forțată, a D-lui Tiktin.

Ajungem acum la fenomenul cel mai caracteristic din limba secolului al XVI-lea, anume la trecerea lui n intervocalic, la r: -n->r, la rotacism. Vom insista în raport cu importanța lui și vom căuta să lămurim diferite aspecte ale problemei. În primul rând trebuie să amintim textele vechi care ne dau rotacismul. Avem Codicele Voronețian, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Hurmuzachi, Textele Măhăcene, Textele Bogomilice, câteva din Documentele dela Bistrița publicate în urmă de Dl Rosetti și interpretate anul acesta la seminarul nostru, pe urmă câteva glose din Glosarul slavo-român pe care l-a publicat pe vremuri în Convorbiri literare, Ion Bogdan.

În textele acestea cele mai importante, în special cele religioase, constatăm rotacismul când consecvent, când sub două aspecte. Consecvent în modul următor: ori apare numai ca -r, buru, bire, ori ca -nr, burru.

Ca să înțelegeți mai bine acest dublu fonetism, trebuie să vă arăt în câteva cuvinte cum trebuia să se producă schimbarea lui n în sunetul rotacizat. Plecînd dela latinul BONUS, acesta a fost pronunțat nasalizat: bōnus și apoi būnu. În fașa aceasta de nasalizare, se mai putea spune printr'un fenomen de disimilație, būru; mai pe urmă būru a putut să ajungă la fonetismul cu -r-simplu: buru.

Di Rosetti care s'a ocupat cu rotacismul a arătat și a recunoscut mai de mult, că rotacismul e în legătură cu nasalizarea, dar nu totdeauna și a făcut bine D-sa că a precizat că rotacismul se poate produce independent de nasalizare.

Referindu-ne acum la diferitele texte, vom arăta cum e aspectul lor în această privință.

În primul rînd Codicele Voronețian prezintă cînd -r, cînd -nr; prin urmare, buru și

bunru. In Psaltirea Scheiană predomină—am putea spune că e aproape generală afară de două, trei exemple—predomină forma cu r și din felul cum se presintă acest text, putem deduce că a fost copiat—cum a dovedit Dl Candrea—după un original care avea consecvent rotacismul și copiiștii au schimbat formele rotacisate, pentru că găsim într'adevăr, în afară de rotacismul cu r și forme ca în limba curentă: bun, bine și cum o critică minuțioasă a textului a arătat că originalul Psaltirei Scheiene era consecvent rotacisat, se vede bine că unul din copiiști a înlocuit pe r prin n, chiar acolo unde nu era rotacism. Vre-o două forme sînt semnificative: în Psaltirea Scheiană e acea formă interesantă, cum se știe, pănaț, care corespunde latinului PALATIUM, cu sensul de "cerul gurei". Dar latinul PALATIUM nu putea da decît păraț, cu trecerea lui i intervocalic la r. Ce s'a întîm-

plat ? Unul din copişti, care nu pronunța cu rotacism, găsindu-se în fața acestei forme păraț și neînțelegînd-o, a crezut că e o formă rotacisată și că forma originală trebuie să fie cu n și astfel a înlocuit păraț cu forma pănaț.

Un alt exemplu mai surprinzător e mînat. În textul original, a fost forma mărit corespunzătoare latinului MARITUS, cu sensul de "soț", "bărbat" și copistul fără să-și dea seama, a înlocuit-o prin mînat.

Trecînd la Psaltirea Voronețiană, e de amintit că rotacismul se presintă aici, mai ales, sub forma -r; sînt și cîteva exemple de -nr.

În Psaltirea Hurmuzachi, predomină rotacismul -nr; dar și formele cu -r.

În Textele Bogomilice și în Textele Măhăcene, pe lîngă formele fără rotacism, găsim și forme rotacisate cînd cu -r cînd cu -nr.

Acesta e în general aspectul fenomenului de care ne ocupăm, în diferitele documente ale secolului al XVI-lea.

Privind acest fenomen din alt punct de vedere, trebuie să relevăm înainte de toate că vedem atestată consecvent trecerea lui -n- la -r- în elementele latine.

Intr'adevăr, sînt cîteva cuvinte de origine streină, smîntînă, jupîn, stînă, stăpîn, care presintă pe a î și cele două dintîi atestate cu rotacism. Afară de aceste cuvinte pe care trebuie să le considerăm anterioare secolelor al VI, VII-lea, nu avem nici un alt cuvînt de origine streină rotacisat; o dovadă că fenomenul rotacismului a trebuit să fi-
e încheiat în secolul al VI-lea sau cel mai tîrziu în al VII-lea.

Dr Rosetti a căutat să dovedească, basat mai mult pe păreri neconfirmate decît pe argumente hotărîtoare, că rotacismul a putut să

continue și după secolul al VI-lea, al VII-lea, însă pe această părere singur Dl Rosetti nu pune mare preț. Nu ne putem referi la ce apare în graiul Moților; de altfel a arătat mai în urmă Dl T. Papahagi, că rotacismul la Moți e pe cale de a dispărea. Acuma cincizeci de ani însă, când Frîncu și Candrea au studiat seria de cuvinte cu rotacism la Moți, fenomenul era bine reprezentat chiar și în cuvintele streine, ungurești.

Ce s'a întâmplat însă ? Moții la un moment dat, s'au găsit în contact mai strîns cu acei care nu pronunțau cu r și atunci au adoptat forme nerotacisate, dar mai tîrziu crezîndu-le romînești, le-au rotacisat și pe ele. Sînt și astăzi țărani care pronunță neologismele cu labialele alterate. Hotărîtor pentru noi în această problemă e dialectul istroromîn și cea ce găsim în textele secolului al XVI-lea.

În istroromînă vedem limpede că împrumu-

turile fie din venețiană, fie din croată sînt lipsite de rotacism. Dar textele secolului al XVI-lea sînt categorice în acest sens și ne arată că elementele venite după secolul al VI-lea, VII-lea au rămas streine de această schimbare fonetică.

Trecînd acum la distingerea în ce privește prezența sau absența rotacismului, trebuie să amintim că el ne apare foarte explicabil. Cînd n se găsea dinaintea lui e sau i în hiat, casul lui ANTANEUS, VINEA, CALCANEUM nu a trecut la r; deaceia a rezultat călciniu, întîniu, vinic. Aceasta se datorește faptului că primul element al hiatului a fost transformat în semiconsoana y, așa că n nu se mai găsea dinaintea unei vocale propriu zise și astfel nu se mai putea transforma în r.

Fenomenul nu s'a mai produs și atunci cînd era un dublu n. Astfel ANNUS a rămas an,

* CONNOSCERE > cunoaște. Mai sînt și alte forme din această categorie: geană care nu apare rotacisat; GENAM cu n simplu, nu poate explica pe geană. Trebuie să plecăm dela o formă cu nn din latina vulgară *GENNAM care e reflectată în limbile romanice din apus. Dacă forma ar fi fost cu n simplu, atunci cu siguranță că ar fi fost rotacisată și am fi găsit-o astfel în textele din secolul al XVI-lea.

Mai este de amintit forma puțin atestată astfel în secolul al XVI-lea, ceea ce ne îndreptățește să plecăm dela latinul *PUTIN-
NUM.

Mai interesant e cazul lui amîna. Astăzi e cunoscută prin Banat, Ardeal, o parte din Oltenia, Mehedinți, Gorj, forma amînat, cu înțelesul de "tîrziu": "a venit amînat" = "a venit tîrziu". Textele din secolul al XVI-lea nu dau un singur caz de forma amînat. Trebuie să renunțăm a-l explica din mîne oricît
O. Densusianu,
Limba romînă în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 12

de ispititor ar fi; ar părea foarte normal ca semantică: a lăsa un lucru pe mîine și ca fonetism la fel; însă, pentru că această formă s'a păstrat și în istroromîna fără rotacism, iar în textele din secolul al XVI-lea nu găsim nici un exemplu rotacisat, trebuie să plecăm dela o formă care în latina vulgară avea nn, ori n în hiat. Acum trei ani am propus ca prototip forma AB+MANUARE, cu înțelesul de "a lăsa din mîna un lucru", de "a-l amîna", o explicație pe care n'o cred sigură, dar față de altele poate să rămîna.

Rămîne însă un caz care în parte poate fi lămurit, cazul lui un și o, ca articol nedefinit sau ca numeral. Plecînd dela UNUS, UNA ar fi trebuit să avem o singură formă, uru sau u-ra cum apar în textele rotacisante: se zice nece uru, nece ura. Cînd e vorba însă, de articol, găsim un și o chiar în textele consecvente cu rotacism, cum ar fi Codicele Voronețian,

un bărbat, nu ur bărbat și nu ură femeie, ci o femeie.

Aici problema e mai complicată. Trebuie să admitem că fiind întrebuințat aton, unu a putut să piardă din vreme pe u; unu bărbat a putut să devină un bărbat și astfel să sus-
tras rotacisărei.

Găsim dealtfel, în unele texte vechi scrise și u bărbat, dar aici n nefiind notat nu înseamnă că nu era deloc pronunțat; probabil că lipsa lui indică nasalizarea: ũ bărbat.

E mai greu de explicat pe o, adică dispariția lui n: ună > uă > o; această dispariție presupune mai întâi o ușoară nasalizare a vocalei precedente: ũă > uă. Nu poate fi îndoielă că această cădere a lui n, în ună, se datorește faptului că această formă era întrebuințată atonă în frază și e anterioară rotacismului. Totuși, problema nu este destul de clară, pentru că n nu a căzut atunci când se găsea

în aceleași condițiuni,adică în silabă atonă,
cum ar fi,de exemplu,în pănăta,vînătoare.

Rămîne să amintesc în cîteva cuvinte,hi-
atul sintactic.Intr'adevăr,în secolul al XVI-
lea,nu apare numai în corpul cuvintelor n→r,
ci și cînd se întîlneau cuvintele terminate
cu n,cu altele care începeau cu o vocală.De-
aceea găsim dir acel și înracel.

Iată,în esență,ce putem spune cu privire
la rotacism.Fenomenul apare destul de diferit;
sînt aspecte,mici amănunte care pînă acum, cu
toate încercările n'au ajuns să fie lămurite
pe deplin.

Vă amintiți de rîndul trecut felul cum se prezenta n+i,e în hiat. Dacă ne referim la texte, în special la cele din regiunea nordică față de cele din părțile Munteniei, constatăm o deosebire destul de marcantă, în sensul că n în forma cum ar fi corespunzătorul latin GUNEUS, se păstrează în nord; în seria Psaltirilor, în Codicele Voronețian și în documentele din această regiune, întîlnim cuniu, întîniu, pe cînd textele lui Coresi ne dau forme cu n căzut, adică întîi, cui etc.

Dacă la Coresi găsim întâmplător cîte un exemplu de n păstrat în aceste condițiuni, aceasta se poate explica prin faptul că dînsul și colaboratorii săi au tipărit texte cu această particularitate și atunci fi-le la copiat, fie chiar la tipar, s'a putut să se păstreze ceea ce era transmis din originalele venite din nord.

Această particularitate apare în elementele latine; o întîlnim totuși, uneori și în cele slave, cum este cazul lui pustiu, care apare în Psaltirea Scheiană sub forma pustiniu.

Ar fi de amintit și cazul special al lui basn. Intr'adevăr, în textele vechi, apare numai cu n, corespunzător formei slave basnъ. De ce s'a transformat n în m? O explicație pînă acum nu s'a dat, pentru că nu vedem care alt cuvînt terminat în -asm ar fi putut să influențeze schimbarea terminației.

Trecînd la fonetismul lui l, în primul rînd avem de amintit un exemplu izolat care e redat într'un document din cele publicate în colecția Hurmuzachi, unde apare prietelie, corespunzînd mai bine slavicultui prijatelj. În ce privește schimbarea terminațiunei, am mai arătat la seminar, că nu se putea explica decît prin influența altor forme ca ieftin, ieften și poate chiar mai mult, un plural cum e oameni, a putut foarte bine să influențeze în sensul trecerei lui priatel la priaten, fiindcă n'ar putea fi vorba de o trecere directă a lui l la n. Întrebarea e dacă în acest document avem de a face cu un fonetism mai vechi reproducînd direct pe cel slav. Nu-mi vine să cred că s'a păstrat pînă în secolul al XVI-lea acest slavism, încît ar fi de susținut atunci că ori este o greșală, ori cel care a scris acest document, pentru că știa slava—cum s'a întîmplat de atîtea ori—a

fost influențat de fonetismul cuvîntului din slavă.

E de amintit cazul lui cărtulariu; aici prezența lui l e explicabilă. Avem de a face cu un cuvînt introdus prin cancelarii din vocabularul bizantin; adică, de fapt, cărtulariu nu corespunde direct lui carte, nu e un derivat direct din limba noastră, ci e corespunzătorul grecescului καρτῦλάριος.

Un caz dubios de păstrare a lui l în alte condițiuni, e acela pe care îl dă Psaltirea Scheiană: verbul a temeli = „a întemeia” de astăzi. Temei derivă din grecește, din bizantinul θεμελιόω, dar în același timp avem și în slavă același cuvînt atestat sub forma temel. Putem presupune că acest cuvînt ne-a venit relativ într'o epocă veche, din acea bizantină, pentru că face serie împreună cu alte cazuri care se referă la arhitectură și astfel se explică căderea lui l, cum s'a întîmplat de alt-

minteri și în elementele slave intrate mai târziu. Prin urmare, plecînd dela grececul $\theta\epsilon\mu\epsilon\lambda\iota\sigma$, cum s'ar putea explica verbul a temelii așa cum apare în Psaltirea Scheiană? E greu să presupunem că l reproduce același sunet din forma bizantină. Nu există decît ipoteza să admitem că acel temelii e o reluare cu fonetism slav a formei grecești. Dealtminteri, temelii ne face impresia de un derivat ad-hoc; nu mai e atestat aiurea și nici n'a lăsat urme în limba de astăzi. Derivatul care apare și în limba veche și e curent astăzi, e a întemeia.

Tot casuri de păstrare a lui l ne prezintă forma atestată des, liubov, care corespunde slavicultui ljubovī; deasemeni apare și liuboste care se păstrează în limba populară de astăzi și mai ales în descîntece. Dacă în secolul al XVI-lea găsim liubov, trebuie să presupunem că avem de a face cu un

cuvînt care e luat, propriu zis, direct din slavă și atunci natural că a fost redat astfel cu l dinaintea lui iu; n'a putut să corespundă unei forme populare. Dacă liubov ar fi pătruns în limbă în același timp cînd liubiti a dat iubi, ar fi trebuit să avem iubov.

Trecem la fonetica lui r, care nu presintă ceva deosebit, decît că doar în unele texte apare cu o pronunțată urmă de fonetism vechi. Anume, r inițial e dovedit că în limba romînă în elementele de origine latină a fost pronunțat vibrant și atunci dacă întîlnim în Psaltirea Scheiană, mai ales în Psaltirea Hurmuzachi, și rar în Paia dela Orăștie forma: rride, rrădica, notate cu pp și în Psaltirea Scheiană cu un semn special σ , avem o dovadă de pronunțarea care se aude și astăzi în unele părți. Intr'adevăr, în textele dialectale culese fie din părțile de sud-vest ale Ardealului, fie din Banat, fie chiar din regiuni

nea de dincoace, găsim exemple de pronunția rrău, cu r vibrant. Deci, aceasta a fost forma sub care a apărut în limba primitivă românească r inițial latin și datorită acestei pronunțări vibrante a lui r se explică pre-punerea lui a în aromână.

Dacă ne referim la aceleași texte și mai ales la Psaltirea Hurmuzachi, vedem că rr nu apare numai în elementele latine, ci și în cele slave. De exemplu, e scris și rrăsipi. Dacă însă și în elementele slave apare rr, în Psaltirea Hurmuzachi, întrebarea e: avem de a face cu un fonetism real sau poate e o simplă imitație grafică? Sînt înclinat mai curînd să cred că ne găsim în fața unei simple transmisiuni grafice; prin simplă imitație, această grafie cu rr s'a întrebuințat și în formele slave.

Ajungînd la seria palatalelor, în primul rînd e de amintit fonetismul lui ǣ. În privin-

ta aceasta, textele concordă în parte cu fonetismul de astăzi, adică g apare în regiunile unde se pronunță tot astfel și astăzi. Textele scrise în Moldova ne arată câteva urme de pronunțarea lui ge, gi ca ze, zi (scrise je, ji) proprie acestui grai.

În documentele publicate în Cuvinte din bătrîni, avem scris arjintu, apoi leje care nu poate să fie o scăpare din vedere, ci o indicație că într'adevăr în secolul al XVI-lea se pronunța cu j. Dacă ne oprim la mărturiile altor documente, poate ar fi de spus că regiunea cu je sau ji—nu tocmai un ji curat—se întindea mai departe decît constatăm astăzi. Așa, de exemplu, într'un document din Prahova publicat în Cuvinte din bătrîni, găsim forma dejete. Dar în Prahova nu știu să se fi atestat pronunțarea cu j pe care o constatăm în Moldova și chiar dacă ar fi de interpretat astfel forma pe care ne-o dă acest document,

întrebarea e dacă acela care a scris documentul era originar din Prahova sau era venit din Moldova, din Ardeal sau din Banat, ude găsim această pronunție? Apoi e îndoială dacă forma dejete poate fi interpretată în sensul acesta. Cum se știe, deget prin sincopare a ajuns la forma deșt, formă foarte curentă mai ales în Muntenia și atunci poate că dește a fost redat inexact prin dește, dejete. Deci, nu e același cas cu arjint, leje. Cred că această din urmă interpretare ar fi de luat în considerațiune, pentru că presupunerea că acest fonetism s'ar fi întrebuintat în Prahova în secolul al XVI-lea, e destul de îndrăzneată.

Rămîne de amintit că vre-o două texte așa cum e Psaltirea Scheiană și Hurmuzachi, ne dau casuri curioase de dz în locul lui g: astfel găsim adaudze în loc de adauge; fărădeleadze în loc de fărădelege. Întrebarea e da-

că au existat într'adevăr regiuni unde se pronunța astfel ? Dacă ne referim la un pasaj din Psaltirea Scheiană, avem o indicație că, de fapt copistul nu a vrut să scrie decît cum se pronunță și astăzi. Într'adevăr, un copist al acestui text a scris fudzi, însă imediat l-a transformat în fudzgi adăugînd pe g fără să-l șteargă pe dz, o dovadă că din scăpare din vedere a scris forma cu dz.

Celelate cazuri, nu sînt însă notate în același fel, încît ne întrebăm dacă nu e vre-o legătură cu pronunțarea din aromîină. Să nu uităm că am mai găsit și din alte puncte de vedere, concordanțe cu aromîina. În aromîină se știe că dz corespunde lui g din dacoromîină.

De amintit cazul formei linged, în secolul al XVI-lea, formă care corespunde bine formei latine LANGUIDUS. Dela o vreme cuvîntul a fost atras de altele cum ar fi rînced, muced și g organic a fost schimbat în c: lînced.

Ajungem la fonetismul înrudit al lui j care, de fapt, nu presintă deosebiri de ceea ce e astăzi. În general, și anume în textele lui Coresi, găsim scris jude, jur pe cînd textele din nord presintă forme cu giude, giur etc.

Trebue să adaug că regiunea cu g în secolul al XVI-lea era mult mai întinsă decît astăzi și chiar de treizeci, patruzeci de ani se poate observa o reducere a regiunii cu g față de aceea care presintă fonetismul cu j, caracteristic mai ales regiunii din Muntenia și unor părți din Transilvania.

Ajungem la fonetismul lui h și firește
că ne referim numai la exemplele de proveniență streină; în primul rînd trebue să amintim o formă ungurească hiclean, care apare astfel cu h păstrat, cum se aude și astăzi în în popor în multe părți.

Formele slave sînt mai multe și în special acelea care presintă un h final. În secolul

lul al XVI-lea găsim scris prah în loc de praf, vîrh pentru vîrf și alătura vîrv; apoi vătah pentru vătaf; metoh în loc de metoc, mitoc, formă de origine grecească intrată în limba bisericească slavă și de aici la noi.

Metoh → mitoc arată în ce privește finala, un tratament special față de alte forme streine care presintă aceeași consoană finală. E probabil că de aici derivă și mitocan, un cuvînt care s'a introdus de o sută și ceva de ani; îl amintește și Filimon, în legătură cu acei care locuiau cartierele mai mărginașe. Prin mitoc se înțelege o proprietate dependentă de o mînaștere și cum de multe ori aceste mitocuri erau așezate în cartierele mai mărginașe, locuitorii acestor cartiere au luat numele de mitocani.

Ar fi de amintit și casul lui vifor, care scris vihor, alături de vifor. Un h final

putem admite că a putut mai repede să treacă la f; intervocalic poate mai greu, în orice caz mai târziu. Vihor a putut să se păstreze mai mult cred decât prah; de aceea forma vi-hor e bine reprezentată în textele vechi, pe cînd vifor apare relativ mai rar.

Trecem la seria consoanelor duble și în primul rînd e de relevat n în aceste condițiuni. Căsim în Psaltirea Scheiană și în Psaltirea Hurmuzachi, scris cîteodată anni. Ne întrebăm atunci: avem dovadă că nn s'a păstrat pînă în secolul al XVI-lea ? La rigoare, n'ar fi imposibil; ce e sigur e că s'a pronunțat pînă la o epocă annu, pentru că numai astfel ne putem explica faptul că a n'a trecut la î dinaintea lui nn. Dacă pentru rr avem dovezi și în textele din veacul al XVI-lea și în dialectologia de astăzi, pentru nn nu avem aceleași dovezi: nicăeri nu s'a înregistrat o pronunțare anni cu nn. Întrebarea e dacă putem con-

sidera exemplele foarte reduse de altfel din Psaltirea Scheiană și Psaltirea Hurmuzachi drept exemple de păstrare a lui nn în această epocă ? Atunci ar trebui să găsim și alte forme care prezintă n în aceleași condițiuni scrise cu nn. De exemplu, pentru cunoaște, vă spunem rîndul trecut în legătură cu rotacismul, trebuie să plecăm din latina vulgară dela CONNOSCERE. Cît timp s'a pronunțat anni, trebuie să se fi pronunțat și cunnoaște, dar niciodată nu apar grafii de felul acesta. E posibil totuși, ca în cazul lui anni să avem de a face cu o greșală a copiștilor. Dacă am avea o serie de trei, patru cuvinte ortografiate astfel, acestea ar putea să confirme sau să infirme această părere.

În secolul al XVI-lea apare atestată și forma ai, rezultată probabil dintr'un tratament special al pluralului mulat ani.

27 III, 1931.

În legătură cu grupurile de consoane, avem de urmărit un dublu reflex al unei forme interesante în felul ei și care e bine atestată în limba secolului al XVI-lea. Forma care derivă din *OBLITŌ apare în secolul al XVI-lea mai întâi cu tratamentul ei normal, ulta; ultare a rezultat din infinitivul *OBLITARE, prin sincoparea lui i. Forma mai veche trebuie să fi fost uultare. Dacă însă plecăm dela indicativ prezent, atunci condițiunile sînt cu totul altele; accentul cădea pe i, OBLĪTO, așa că nu se mai putea produce sincopa lui i. A rezultat deci, după ce i a alterat pe l, muindu-l, forma uulĭtu și apoi firește prin

aceeași contractiune, u'itu. Din u'itu a rezultat forma iarăși normală, uit, după ce l mulat a dispărut. Putem adăuga și o constatare interesantă de cronologie fonetică, că transformarea aceasta a trebuit să se întâmple după ce l (intervocalic) primar, dela origine, trecuse la r. Cu alte cuvinte, o constatare de fonetică veche e că trecerea grupului bl la ul, adică vocalizarea lui b dinaintea lui l, trebuie să fie posterioară trecerei lui l la r, cazul lui FELICEM > ferice. Deci, OBLITO a devenit u'it și apoi uit. După secolul al XVI-lea s'a produs nivelarea în favoarea formei cu i: a dispărut, prin urmare, u'itu și s'a zis numai uit. Cu alte cuvinte în limba veche, verbul—referindu-ne la indicativ present—se conjuga astfel: eu uit, tu uiți, el uită, noi ultăm, voi ultați, ei uită. Deosebirea de fonetism era destul de frapantă, pentru ca să se fi manifestat tendința de a uniformisa conjugarea acestui verb în favoarea formei cu i.

Trecînd la alte grupuri consonantice, în spe-

cial combinațiile cu m, avem de amintit ceea ce e păstrat și astăzi dialectal; anume forma rupe apare cu m în secolul al XVI-lea destul de des și reproduce direct pe latinul RUMPERE. Apare deasemeni rupe, cu mp redus la p sub influența perfectului rupse și participiului rupt.

Formele derivate din domniata, domniavoastră se presintă în felul următor: în secolul al XVI-lea se simțeau încă bine elementele componente, de aceea se zicea domnitale, domnisale, însă în același timp apare și forma cu m, fără n, adică domitale, cuvânt care a ajuns să circule cât se poate de frecvent; în a doua formă s'a întâmplat și trecerea lui o la u. Trebuie să amintesc că în același timp, în secolul al XVI-lea, e atestată și mneata, adică o abreviațiune din dumneata, care explică forma cu deosebire interesantă din Moldova, nata; trebuie să admitem că după ce mn → n, s'a zis meata și apoi după labiala m, diftongul ea a trecut la a: nata.

Trecînd la grupul fs, avem de amintit un sin-

gur cas, interesant în sensul că ne dă o confirmare pentru o etimologie care cred că nu mai poate să fie pusă la îndoială. În Psaltirea Scheiană și în Codicele Voronețian, sat apare scris cu f: fsat și dacă n'am avea această mărturie veche, totuși albanesul fșat, ar arăta că trebuie să plecăm într'adevăr și pentru română dela un cuvânt care începea cu f și acesta nu poate fi decît ^{*}FOSSATUM, care în latină la origine însemna un loc despărțit prin șanțuri, ceea ce e aproape de înțelesul acestui cuvânt din limba noastră. Adaug că din ^{*}FOSSATUM, prin trecerea lui o aton la u, a rezultat ^{*}fusat, neatestat și după sincopa lui u, s'a ajuns la grupul fs care nefiind obișnuit în limba noastră, mai ales la inițială, a fost natural să fie redus la s: sat.

În Codicele Voronețian publicat de Sbiera, e într'un loc forma †cāt, însă deoarece Sbiera nu cunoștea acest fonetism mai vechi și-a închipuit că trebuie despărțit în †cāt și atunci pe f l-a considerat ca o cifră, fiindcă

după cum se știe, cifrele în alfabetul cirilic erau redată prin litere și deaceia în alfabetul cirilic, corespunzător lui f e cifra 500. Sbiera a scris: 500 de sate, ceea ce e o eroare.

Un caz mai mărunț e acela al trecerei grupului fr la hr în forma hreamăt, atestată la Coresi și care, firește, nu se poate explica direct, pentru că fr nu putea să dea normal hr. Aici trebuie să fie imixtiunea unei forme străine, care nu poate fi decât slavicul hremity = "a răsună", "a face sgomot".

Trecem la grupul sc și mai ales la seria derivatelor cu prefixul des-. Limba din secolul al XVI-lea e interesantă în felul ei, pentru că ținea sama de pronunțare: alături de desface, cu s, se scria și deșchide, sau cu z într'un derivat ca dezbrăca. Chiar dacă are rațiune această variație de fonetism, totuși când e vorba de limba literară, am face o prea mare concesione dacă ne-am întoarce la sistemul de scriere din secolul al XVI-lea, pentru că ar

trebui atunci să introducem încă o altă nuanță, adică a lui sg devenit jg, în cazul lui dejghe-ța, cum pronunțăm cei mai mulți. Pronunțarea aceasta se explică pentru că s înaintea lui g a trecut la j. Deci, ar trebui să scriem în trei feluri: cu g, cu z și cu j, ceea ce ar da un aspect foarte dispartat derivatelor de această natură. Cred că soluția cea mai potrivită e să ne fixăm la un singur prefix, des- cu toate că întâlnim variațiuni de pronunțare. Nu se poate niciodată să fie strict observat fonetismul, chiar atunci când vrem să scriem cât mai aproape de realitatea fonetică, pentru că atunci am ajunge la un mosaic foarte antipatic de multe ori. Dacă am admite să se scrie așa cum scrie Dl Pușcariu cu z, dezamăgi, atunci, când se pronunță de toți egzamen, ar trebui să scriem astfel, sau egzigent în loc de exigent. Vedeți că e o absolută imposibilitate ca cineva să scrie, mai ales neologismele, cum le pronunță.

Un cas mai complicat, interesant pentru fo-

netismul secolului al XVI-lea, e acela al grupului nt și mt. Găsim în Psaltirea Scheiană și în Psaltirea Hurmuzachi forma sințilu care arată că nt nu trecuse la mt în acest verb. Latinul SENTIRE nu putea să dea decât sințire.

Ca să ne explicăm fonetismul cu m, simți, trebuie să plecăm dela un verb ca FRANGERE. Alături de frînt < FRANCTUM se întrebuintă frînt refăcut sub influența lui frîng. Acest dublu fonetism, al lui frînt, frînt a contribuit la schimbarea lui sinți < SENTIRE în simți.

Pe de altă parte referindu-ne la verbul sînt, în secolul al XVI-lea găsim scris: ei sînt, cu m; s'a întimplat același lucru ca și la simți, însă pe cînd la acesta fonetismul s'a fixat cu m, sînt a fost atras de formele care presîntau grupul nt.

În ce privește alte combinațiuni cu consoana n, trebuie să observăm că foarte des în secolul al XVI-lea, primul element nu e redat în scris. De exemplu, găsim: adîcatu în loc de adî-

catu, cupli; în loc de cumpli. E o serie întreagă de acest fel; asupra câtorva a insistat Dl Răsetti, pentru că în manuscrise și tipărituri — mai mult în manuscrise — găsim foarte des atestată această particularitate. Nu poate să fie vorba totdeauna de o neglijență a copiștilor sau a culegătorilor tipografi. Uneori se poate, pentru că găsim într'un pasaj din Psaltirea Scheiană scris încisu, însă pe urmă copistul a revenit, și-a dat sama că trebuia să scrie încinsu și a pus pe n deasupra. Alături de aceste cazuri, trebuie să admitem că ne găsim în fața unui fapt real de fonetică și anume că n reprezintă de multe ori nasalizarea, ca și astăzi de altfel; nu zicem totdeauna un om; de multe ori pronunțarea adevărată în popor e ũ om, adică n a dispărut nasalizînd vocala precedentă. Dacă în secolul al XVI-lea ne găsim în fața unei forme ca adîcatu, nu putem să spunem că n a căzut; ne găsim în fața unui fonetism special întemeiat pe nasalizare.

Dacă trecem la un alt grup consonantic, și anume, la grupul cl observăm un caz curios în Codicele Voronețian și pe care s'a pus mult preț, invocându-se acest unic exemplu ca o dovadă pentru păstrarea pînă în secolul al XVI-lea a grupului cl, în forma corespunzătoare lui CLAMARE > chema. Intr'un pasaj din acest text, găsim scris cleamă, în loc de chiamă. Să credem că într'adevăr reproduce fonetismul unei regiuni în secolul al XVI-lea? E o imposibilitate. E singurul exemplu în epoca aceasta, cînd găsim pe cl scris în acord cu ceea ce e etimologia cuvîntului. Atunci care ar fi explicația acestei coincidențe curioase? Cred că e o simplă eroare de transcriere, pentru că l în cirilică putea ușor să se confunde cu і; într'adevăr cuvîntul apare scris astfel: КНѢАМѢ, în loc de КНѢАМѢ. Intre aceste două litere: и și л nu e chestiune decît de o bară, o linie și din greșală copistul a scris l în loc de і. De altminteri cuvîntul apare într'un pasaj care e dubios, e fără înțeles și dacă com-

parăm versiunea din Codicele Voronețian cu textele corespunzătoare fie din slavă, fie din latină, vedem că într'adevăr nu numai cuvântul acesta, dar întreg pasajul n'a fost înțeles și atunci ne găsim în fața unei versiuni alterate. În legătură cu ceea ce ne dă Codicele Voronețian ca o eroare, putem aminti că mai târziu la sfârșitul secolului al XVII-lea, în acel glosar Anonimus Caransebesiensis găsim scris cleaie. Nu ar urma de aici să presupunem că la sfârșitul secolului al XVII-lea s'ar fi pronunțat într'adevăr astfel. Și acolo e o simplă eroare, ceea ce confirmă interpretarea pe care am dat-o și pasajului din Codicele Voronețian, o eroare explicabilă prin faptul că acel care a redactat acest glosar, avea în minte forma latină CLAVEM și influențat de aceasta a scris cleaie în loc de cheaie. De aceea în probleme de fonetică, de înțelegere a textelor, niciodată să nu exagerăm basindu-ne prea mult pe un caz unic, mai ales când acesta poate să fie contrazis de o sumă de alte constatări.

24 IV, 1931.

In legătură cu fonetica grupurilor de consoane ne mai rămîne să relevăm cîteva particularități. In Psaltirea Scheiană apare o formă care e interesantă într'o privință, pentru că dă loc la controverse. E forma deșira cu înțelesul de a dori; reprezintă pe latinul DESIDERARE. In ce privește fonetismul, normal trebuia să avem deșidera și într'adevăr fonetismul acesta e atestat în textele secolului al XVI-lea. Atunci cum se explică forma aceasta ? Am putea presupune că ne găsim în fața unei reduceri a cuvîntului, plecînd anume dela forma de infinitiv, ^{*}DESID(E)RARE > ^{*}DESIDRARE > ^{*}DESIR-RARE; cei doi r din forma din urmă s'au redus la

la unul. Ne-am putea opri la această părere cu atât mai mult, cu cât în francesă avem désirer, cu toate că pentru francesă avem condițiuni fonetice deosebite de cele care sînt proprii limbii romîne. Trebuie să adăugăm însă, că acesta e un cas unic și un cas unic nu e hotărîtor; tot Psaltirea Scheiană alteori dă forma deșideră. Putem admite fără să riscăm forțarea interpretărei, că acest deșiră e o simplă eroare grafică, dacă e exclusă posibilitatea reducerii cuvîntului în sensul arătat.

Tot Psaltirea Scheiană ne dă o formă care presintă interes, dar din alt punct de vedere; găsim scris odată coafsă cu f. Ne-am putea întreba dacă ar fi o urmă de fonetism care a existat la noi. Grupul cs latin, se știe că a dat în cazul cînd se găsea după accent ps. Nu putem presupune că e ceva analog fenomenului din albanesă, unde avem fș, corespunzător acestui grup consonantic latin. Ar fi o interpretare cu totul riscată, pentru că nu avem nici un indiciu despre existența

acestei evoluții fonetice în limba noastră; nici în dialectele dela sud nu e atestat așa ceva, încît rămîne și de data aceasta să admitem că a-cel coafsă oricît de curios ar fi, nu poate să fie decît o eroare de scriere.

De amintit e reducerea izolată a grupului pt la simplu t; e cazul formei derept, întrebuințată ca prepoziție în expresiuni ca: deret aceea, deret mila ta. Intr'adevăr, în cazul cînd cuvîntul se întrebuința ca prepoziție, pierdea accentul, în orice cas, se reducea intensitatea accentului, încît s'a putut foarte bine ca pt nemai-fiind accentuat să fie redus la t. În graiul de astăzi găsim forma mai alterată, anume redusă la dert aceea și apoi cu diferite variațiuni regionale: dărt aceea, dirt aceea, cu semnificația "pentru aceea".

Grupul ce dă loc la o nouă observație. O formă corespunzătoare formei de astăzi mușcă, în Codicele Voronețian apare scris mučcă și această formă chiar dacă n'ar fi atestată, am

putea presupune că a existat, pentru că într'adevăr ci a trecut ulterior la ș înaintea lui c. Etimologia acestui cuvînt nu e pe deplin lămurită. Trebuie să plecăm după indicațiunile pe care ni le dau alte limbi romanice, dela o temă latină MUK care se pare că a însemnat gură, bot; putem admite că a existat un derivat verbal MUKI-CARE, care a devenit normal în romînă mucicare, și prin transformarea despre care am vorbit mai sus, mușcare.

Trebuie să mai amintim o formă cum e mîcicoarie, din Palia dela Crăștiu, formă care se îndepărtează de aceea care e atestată altfel, anume mîșcoi, un cuvînt care nu se mai întrebuintează astăzi și care în vechea romînă însemna catîr. De fapt, ne găsim în fața unei contaminări. A doua formă, nu deplin explicată în familia limbilor europene, se pare că e venită mai de departe — cum s'a întîmplat de multe ori cu numirile acestor animale venite dinspre Asia. În vechea slavă avem forma miski, care trebuia să dea în romînă

mîşcoi. În albanesă avem muşk cu aceeaşi semnificaţie. Trebuie să presupunem că am luat întâi cuvîntul din albanesă cu grupul şc şi am fi avut la origine muşcoi, însă acesta s'a întîlnit cu forma slavă myskz şi aceasta i-a transmis vocalismul primei silabe, încît în felul acesta s'a ajuns la fonetismul pe care îl găsim atestat în vechea romîneasă, mîşcoi. Forma din Palia dela Orăştie nu poate să fie interpretată decît în sensul că avem de a face cu o grafie falsă; deoarece fonetismul esita între a muşca şi mucica, s'a crezut că muşcoanie poate să reprezinte o formă mai veche mîcicoanie.

Trecem la grupurile consonantice din împrumuturile slave. În primul rînd, trebuie amintit cazul foarte frecvent de scriere svat sau sveat; apoi svădi, svînt, în loc de sfat, sfădi, sfînt. Nu putem să admitem că aceste forme reproduc totdeauna pronunţia adevărată din secolul al XVI-lea. Prezenţa lui y trebuie interpretată ca o simplă imitaţie

O. Densusianu,

Limba romîna în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 14.

după slavă, pentru că știm și din alte cazuri că cei care traduceau, care copiau, cunoșteau slava și era foarte normal să apropie o formă cum e sfădi de echivalentul slav.

Grupul dv, într'un cuvânt cum e dvornic arată și el că nu poate să fie sigur atribuit pronunțării din secolul al XVI-lea, pentru că altele ori găsim vornic. Odată ce avem acest fonetism egal cu cel de astăzi, trebuie să admitem că acest cuvânt ca și celelalte, a fost ortografiat după sistemul slav.

Grupul ht, într'o formă cum este pohtă și poh-ti, apare foarte des; totuși se scria și cu ft, adică pofti. Parcă sîntem duși spre aceeași interpretare, adică să admitem că și de data aceasta, avem o transmisie de grafie slavă. Cred că ar fi totuși, oarecare motive de rezervă în cazul de față, pentru că să nu uităm că grupul ht în limba română e ceva familiar; să ne gîndim, de exemplu, la doctor → doftor → dohtor.

Uneori forma beznă apare scrisă bezdnă sub

influența formei slave bezdŭna = "fără fund" pentru că ar fi greu să presupunem că s'ar fi păstrat la noi pînă tîrziu grupul zdn. Tot așa ar fi de interpretat fonetismul lui treaz cînd apare scris treazy și derivatul verbal trezvi. Să credem că pînă în secolul al XVI-lea s'a pronunțat astfel? Grafia cu zy a fost imitată după forma veche slavă trezvi, trezviti.

De amintit un verb, făli și fală care în secolul al XVI-lea apar sub forma hvală și hvăli. Și aici avem influență în grafie dela forma slavă chvala. Evoluția fonetică ne-o explicăm în felul următor: grupul chy nu s'a redus deodată la f; trebuie să admitem că mai întîi am avut forma hfală, și acest grup, nefiind obișnuit în limba noastră, s'a redus prin pierderea primului element.

Ajungem la forme de altă origine, în special ungurești. Foarte des apare în secolul al XVI-lea hiflean, corespunzător formei ungurești hitlen. Apare totuși și forma cu cl, hiclean. De data a-

ceasta trebuie să admitem că fonetismul mai vechi se păstrase în regiunile mai apropiate de Ungaria, mai mult decît în alte regiuni, unde forma a evoluat la ceea ce cunoaştem astăzi.

Să relevăm o formă care e atestată în Documentele Hurmuzachi: aclaz în loc de atlaz. Am impresia că parcă l-am auzit—n'aşi putea precisa unde—în limba poporului, ceea ce ar fi foarte normal, pentru că grupul tl trece la cl şi corespunde unei tendinţe a fonetismului nostru. Deci, dacă forma aceasta apare în secolul al XVI-lea o singură dată, poate totuşi, să fie luată în consideraţie, să admitem deci, că într'adevăr s'a pronunţat astfel şi nu avem de a face cu o eroare de scriere.

În sfîrşit, în legătură cu elementele streine, trebuie amintit că sufixul -şug, atunci cînd dăduse naştere la derivate ca hiclenşug sau eftenşug nu influenţase pe n anterior, ca acesta să dispară şi deci, în secolul al XVI-lea formele curente sînt cu n, după cum nu găsim căderea lui r

înaintea aceluiași sufix: mestersug.

Trecem la capitolul fenomenelor de asimilație, disimilație etc. O observație pe care am repetat-o deseori, dar cred că de data aceasta, la un interval de mulți ani își are locul, o voi face asupra termenului de accidente generale, care cred că nu are nici o rațiune. Prin acestea se înțeleg tocmai aceste cazuri de asimilație, disimilație și altele de care ne vom ocupa. Termenul acesta mi se pare impropriu: întâi, generale nu e potrivit, pentru că s'ar părea că sînt schimbări care în anumite condițiuni s'au întîmplat fără abateri; au fost generale. Știm totuși, că asimilația și disimilația nu sînt transformări hotărîtoare. Desigur, dacă găsim în diferite limbi predispozițiuni caracteristice în ceea ce privește disimilarea și asimilarea, acestea însă nu merg pînă la deplina consecvență și în domeniul aceluiași limbă nu găsim absolut condițiuni identice de fonetism, care să ducă forțamente ori la asimilație, ori la disimilație. Prin urmare, termenul generale nu mi

se pare propriu. Celălalt termen accidente e iarăși impropriu, pentru că ar arăta că pretutindeni perturbațiile sînt întîmplătoare. Cred că trebuie să rămînem la numirea simplă de asimilație, disimilație, fără să fie nevoie să le grupăm într'un termen de felul acesta, predilecționat mult de Ascoli și care mai continuă și astăzi și apere destul de frecvent în scrierile de fonetică.

Ca asimilație, în primul rînd avem o formă care e foarte des atestată, fie în Codicele Voronețian fie în psaltiri, afară de a lui Coresi, precum și în Textele Măhăcene, anume gice în loc de zice. Fonetismul acesta se continuă și astăzi; a fost înregistrat de Dl T. Papahagi în Maramureș și e explicabil. Dz din dzice a fost schimbat în g sub influența lui c următor. Avem astfel o asimilație parțială, pentru că dz n'a fost schimbat în c, ci într'un sunet apropiat, g. Un caz analog îl constatăm în șoarece. Latinul SORICEM trebuia să dea șoarece; s sub influența lui ș din silaba

următoare, a fost transformat în ș.

Un caz întrucâtva asemănător e acela al verbului vesteji. În secolul al XVI-lea apare de mai multe ori atestat cu dz. Această formă reprezintă pe un derivat din *VESCUS, *VESTIDIRE. Trebuie să admitem că d + i → dz. De fapt, forma cu dz n'a dispărut; se mai aude și a fost înregistrată dialectal.

O singură dată, în Psaltirea Scheiană, avem o asimilație și ea caracteristică, în forma anină, care corespunde latinului ARENA; altfel e atestată cu fonetismul arină. Când m'am ocupat, acum doi ani, de limba descîntecelor, am relevat și forma cu l, alină, însă spuneam că e îndoiioasă, cu toate că nu ar fi surprinzătoare, pentru că s'ar fi putut foarte bine să rezulte această formă din anină printr'un fenomen de disimilație. Astăzi cuvîntul arină e atestat rar, pentru că s'a găsit în concurență cu nisip și în unele părți cu altă formă de origine slavă, pisoc, și prin părțile Bihorului cu o formă enigmatică tîlfă; cel mai răspîdit e sla-

vicul nișip.

Un cas de asimilație care apare în Psaltirea Scheiană e curună < CORONAM; la fel e casul lui senis < SERENUM. Dacă apare atestată forma serin să nu credem că avem de a face cu menținerea fonetismului latin, ci e o revenire la r prin disimilație, după ce s'a petrecut asimilația.

Rămîne de amintit casul lui fănină, atestat, de exemplu, în Palia dela Orăștie. FARINA a dat, de fapt fănină, prin asimilația identică r - n, n - n. Dacă ar fi să urmărim acest fonetism așa de curent în limba noastră, ne lovim de unele dificultăți, pentru că nu s'a ajuns să se explice acel lucru foarte simplu: de ce fonetismul cel mai răspîndit e fără n intervocalic? Cum s'a ajuns la făină? Se pare că avem un cas care nu poate să fie despărțit de casul lui ai în loc de ani. ai poate să reproducă fonetismul normal al lui nn dinaintea lui i și atunci ar fi de admis că n de data aceasta simplu din fănină, ar fi căzut în fața lui i, adică s'ar fi repetat fonetismul pe care în alte condițiuni fi

găsim în ai.

Ar fi de amintit un caz, o asimilație în alt sens, a lui t devenit d sub influența lui g următor; anume, e atestat badgiocură în Textele Bogomilice. Forma nu putem admite că n'ar fi existat; un t sub influența lui g a putut într'adevăr să fie asimilat. Nu-mi aduc aminte precis dacă se pronunță și astăzi parțial astfel, dar fenomenul a putut și poate să existe și cu toate că apare numai o singură dată în Textele Bogomilice, se poate să corespundă unui fapt de fonetism.

1 V, 1931.

Avem să ne ocupăm astăzi de un caz de disimilație. În Cazania a doua a lui Coresi, găsim forma amerința, în loc de amenința. Adaug că popular astăzi se zice și amelința, prin urmare, o dublă înlocuire a lui n fie cu n, fie cu r. Avem de a face cu un fenomen de disimilație și ca să înțelegem mai bine aspectele acestei forme, trebuie să amintim că pentru etimologia ei trebuie să plecăm de la latinul *AD-MINACIARE care nu putea să dea decât amenăța, însă, de vreme în acest cuvânt — ca și de exemplu, în (IM)PETIGINEM care a dat pecingine — s'a produs intercalarea lui n înaintea lui t, sub influența lui n precedent; s'a a-

juns astfel la a amenanța. Cuvîntul însă se vede că a fost atras și foarte devreme, de verbele care se terminau în -ința, de exemplu încredința, și atunci terminația a fost schimbată în sensul acesta. Găsindu-se doi n în silabe consecutive, cel dintîi a fost disimilat în r; de aici amerința.

Casuri de disimilație prezintă formele prepoziționale de care ne-am ocupat de altminteri și la seminar. În primul rînd e de relevat forma prentu, care cum se știe e rezultată din PER INTRO. Prentu apare destul de des în secolul al XVI-lea, însă în același timp apare și prentu și forma care s'a fixat, adică pentru.

Prepoziția prespre care reproduce cum se știe pe PER SUPER, apare în același timp sub forma prespe și pespre. Această prepoziție, din cauza concurenței pe care i-a făcut-o aceea care s'a impus și pe care vom aminti-o imediat, nu s'a păstrat și e chiar surprinzător de ce n'a lăsat nici o urmă în graiurile locale dacoromîne.

Cealaltă prepoziție la care făceam aluzie e

prestre rezultată din PER EXTRA; trebuie să adăugăm că nu e atestată astfel în secolul al XVI-lea, ci avem numai forma disimilată pestre sau preste. A trebuit să existe totuși, în secolul al XVI-lea, după cum a existat prespre.

Avem de amintit un alt caz de disimilație, în sens negativ, anume pentru forma de origine streină, turcească, mahramă. Într'adevăr, așa e atestată în secolul al XVI-lea. Astăzi avem două forme corespunzătoare: de o parte maramă, care se știe că se pronunță în unele părți și în același timp năframă. Am amintit forma la disimilație, pentru că plecând de la forma originară cum e atestată în secolul al XVI-lea, aceasta explică pe de o parte pe maramă, cu reducerea lui hr la r, iar pe de altă parte pe năframă schimbat în năframă prin disimilația m - m > n - m.

În sfârșit, un alt caz de disimilație—acesta iarăși îl amintim ca o constatare negativă față de ceea ce e al limbei actuale—e amiază. Cuvântul e compus din AD MEDIAM DIEM > amiazăzi; în unele

regiuni cuvîntul apare alterat în ce priveşte terminaţiunea şi se zice amiazădzi. În secolul al XVI-lea găsim fonetismul mai apropiat de etimologia lui. Din cauză însă, că cele două consoane finale începeau cu z, a intervenit disimilaţia şi amiazăzi s'a redus la amiază. Ar putea însă, să fie şi o altă explicaţie, adică să avem o contracţiune, prin sincoparea lui ă.

Trecem la particularităţile de epentesă. Două forme curicase, dar totuşi nu isolate, pentru că îşi găsesc corespunzătoare în vorbirea populară de astăzi în unele regiuni, ne sînt date de Palia dela Orăştie. Prima e omşor cu pluralul omşori. Să nu o confundăm cu forma cunoscută omuşor, cu sensul pe care îl are şi împărătuşul. Acest omşor, cum reiese clar din context, înseamnă ceea ce se zice cu fonetismul mai curent uşor, uşior, un derivat din uşă. În forma din Palia dela Orăştie nu apare totuşi c. Latinul *USTIOLUM a dat mai întîi uşior, care totuşi e destul de

departe de forma atestată omșor. Am putea presupune că mai întâi s'a efectuat o asimilație u + o > o - o, rezultînd oșcior, iar apoi s'a intercalat m înaintea lui ș. După introducerea lui m înaintea lui ș, grupul mșc fiind greu de pronunțat s'a redus la mș, astfel rezultînd forma omșor, care nu știu să mai fie atestată cu acest fonetism.

Celălalt caz de epentesă ni-l ofere forma unger, în loc de uger. Aici condițiunile fonetice sînt întrucîtva deosebite, pentru că în cazul lui omșor, avem de a face cu o silabă inițială atonă, pe cînd aici e accentuată. Să presupunem că avem aici influența verbului a unge? În locul altei explicații nesigure ar putea fi luată aceasta în considerațiune.

De amintit că în limba din secolul al XVI-lea, genunchi apare fără n. În forma genunchi avem un caz de propagare al lui n înaintea lui i. Și astăzi vedem scris acest cuvînt, de unii, sub forma genuchi și îngenuchia, cu toate că eu cred că fonetismul în limba literară trebuie să fie ge-

nunchi și îngenunchia.

Ne surprinde faptul că în secolul al XVI-lea nu apare în această formă epentesa lui n când acest n apare în formele cărunt < cănunt < CANUTUS, mărunt < mănunt < MINUTUS. Cred că explicația e următoarea: alături de genuchi era verbul a îngenuchia și atunci când u nu era sub accent, n nu se putea propaga. Mai întâi substantivul a primit pe n epentetic, însă în același timp exista verbul a îngenuchia. Din cauza aceasta s'a ajuns la esitări și a urmat o luptă al cărei rezultat nici astăzi nu e pe deplin fixat.

O formă care e dată numai în Textele Măhăce-
ne, e înaintre în loc de înainte și dacă nu am
avea confirmări din dialectologia de astăzi am
putea spune că e o greșală. Nu e o greșală pen-
tru că forma e confirmată prin ceea ce e parti-
cular graiurilor din unele ținuturi; în Tran-
silvania se aud și astăzi formele înaintre și din-
aintre. Ca să o explicăm direct dela înainte am
putea spune că s'a intercalat un r sub influen-

ța lui căt-re de exemplu, însă explicația aceasta poate fi înlocuită cu alta. Inainte a devenit în-aintre sub influența lui între < ANTE, iar epentesa lui r în acesta din urmă, care a înlocuit pe *înte, se explică prin influența lui între < INTER.

Trecem la o constatare negativă. În secolul al XVI-lea se zicea constant puținel, nu puțin-tel și într'adevăr aceasta e forma care se explică direct ca derivat din puțin, iar intercalarea lui t, trebuie să admitem că s'a produs prin influența altui derivat, a lui mititel.

O formă de origine unguerească, e aceea pe care o găsim atestată de mai multe ori: ponoslul și ponoslui. Aceasta arată contrarul de ce am constatat înainte. Forma actuală e—verbul nu e întrebuințat—ponos. Plecînd dela ungurescul, pentru verb, panaszolni (ponoszolni) ne explicăm forma ponoslui; sub influența formei verbale, în secolul al XVI-lea s'a ajuns să se zică ponoslu.

Mai e de amintit o altă formă streină: lzdra-

il cu d intercalat, care la rigoare s'ar putea explica și prin fonetismul romînesc. Putem presupune totuși, că e un împrumut din vechea slavă, unde apare Izdrail.

În sfîrșit, trebuie să insistăm un moment asupra formelor tipice din limba veche corespunzătoare latinului VIDUUS și mai ales formei feminine VIDUA. În limba veche se zicea constant văduo. Am amintit forma în legătură cu vocalele în hiat. Dacă plecăm din latină, ne izbim de oerecare complicațiuni, pentru că într'adevăr latinul VIDUUS trebuia să dea ved < văd, pentru că hiatul uu s'a redus la u, după cum MORTUUS > mort. Plecînd dela forma feminină VIDUA, trebuia să se piardă u și să rezulte veadă, vadă. Sîntem departe de ceea ce e atestat în limba veche. Trebuie să admitem că forma feminină VIDUA nu a suferit reducerea hiatului și că prin urmare, a devenit văduă, sau văduo. Pentru masculin nu avem posibilitatea aceasta, pentru că văduu, nu e atestat și tocmai ne întrebăm: în epoca în care se zicea văduă,

C. Densusianu,
Limba română în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 15.

forma masculină cum suna ? Dar problema se complică. Putem oare presupune că s'a zis la masculin întâi văduy ? Parcă e identitate de origine cu slavicul yzdov, și într'adevăr sîntem tentați să admitem că acest cuvînt a fost influențat de fonetismul formei slave. La feminin însă, cazul se schimbă fiindcă pînă în secolul al XVI-lea forma atestată constant e fără y. Putem presupune că după această epocă s'ar mai fi putut exercita influența slavă ? E greu de admis așa ceva. Aceasta s'ar fi putut petrece pînă prin secolul al VIII—XIV-lea, cînd într'adevăr influența slavă a fost intensă, și deci trebuie să admitem că y mai curînd s'a dezvoltat ca fonetism românesc, adică după cum MEDULLAM mai întîi. a sunat măduă și pe urmă între u și ă s'a dezvoltat y, tot așa pentru văduă, prin fonetism românesc s'a ajuns să se intercaleze acel y și să avem forma actuală văduvă. Totuși, a fost posibil ca într'o parte a domeniului dacoromîn alături de văduă să fi existat și forma cu y sub influența slavă și deci

în secolul al XVI-lea și anterior, cuvîntul să fi avut dublu aspect fonetic. Revenind la forma masculină, trebuie să admitem că după femininul văduvă s'a ajuns să se zică și la masculin văduv. Dar cuvîntul mai presintă și alte complicațiuni: amume, în Moldova e forma vădană după cum o înregistrează și Dl Tiktin. Să presupunem că din văduvă s'a ajuns la văduvană și apoi prin reducere să rezulte vădană ? Mărturisesc, e imposibil. Mi se pare că această vădană trebuie pusă în legătură cu ceea ce am admis pentru masculin, că s'a zis întîi văd și apoi s'a derivat vădan - vădană. Dar iarăși e o altă dificultate. Dacă a rezultat văd din VIDUUS, de ce totuși la feminin s'a menținut forma cu hiatul ua ? Formele acestea presintă oarecare complicațiuni, care așteaptă să fie mai bine lămurite.

În ceea ce privește metatesa, găsim în Palia dela Orăștie—se zice și în popor în multe părți—forma petropop.

Forma potrivă în secolul al XVI-lea apare

cu fonetismul, am putea spune, slav: protivă: o constatare negativă în sensul că metatesa nu se produsese ca în forma actuală.

Deasemeni nu găsim metatesa în forma de origine slavă poclon, întrebuințată și astăzi dialectal sub acest aspect.

• — — — •

Devinerea

8 V, 1931.

Continuînd cu particularitățile consonantis-
 mului limbei romîne din secolul al XVI-lea, tre-
 buie să amintim cîteva cazuri de dispariție con-
 sonantică și apoi alte particularități care, de
 fapt ne duc și spre consonantism și spre voca-
 lism, atît timp cît se referă la fenomene de fo-
 netică sintactică.

În primul rînd e de amintit că în secolul al
 XVI-lea, prepoziția pe apare foarte rar cu acest
 fonetism, pentru că se continuă pînă atunci for-
 ma pre rezultată normal din latinul PER. Dintre
 explicațiile care s'au dat, mai admisibilă e a
 D-lui Candrea: avem de a face cu un fenomen de

disimilație, și anume, disimilația s'ar fi efectuat când această prepoziție era în legătură cu cuvinte începătoare direct cu r sau avînd în prima silabă această consoană. Atunci r din prepoziție a dispărut prin disimilație. Legăturile de felul acesta puteau să fie, de exemplu: pre rînd, sau pre drum și atunci s'a putut foarte bine ca r al prepoziției să dispară prin disimilație, cum dispăru-se în compuse ca petrece, care de fapt, ne duce spre forma mai veche pretrece, care corespunde latinului PER TRAJICERE. În legătură cu această problemă, ar fi de amintit că întocmai ca și în alte cazuri, nu înțelegem rațiunea pentru care s'a produs disimilația lui r în această formă și nu s'a întîmplat într'o prepoziție foarte apropiată ca aspect și în limba veche chiar ca funcțiune, anume spre.

O formă nu așa de importantă și de altminteri atestată numai de vre-o două ori în Psaltirea Hurmuzachi, e bolcani (boluani) = bolovani. Căderea lui y nu e clară; trebuie să presupunem că această for-

mă nu a existat cu y căzut, ci cu un h în locul lui y. Intr'adevăr, în unele părți găsim y intervocalic trecut la h, așa că e posibil să avem de a face cu o redare aproximativă a unei pronunțări dialectale.

Ajungem la un cas care la prima vedere nu apare deloc clar; în textele vechi mai multe cuvinte începătoare cu în- (îm-) se înfățișează aferesate și mai ales după anumite particule: după în, după din și după articolul un. Iată câteva exemple: un părat, în loc de un împărat; din ceputul, în loc de din începutul; în tunerec, în loc de în întunerec. Cineva ar putea să spună, mai ales, referindu-se la cazul din urmă, că am avea de a face cu un simplu cas de grafie; copiiștii vechi când se găseau în fața a două silabe identice, se mulțumeau să scrie o singură dată. În celelalte cazuri care sînt mai caracteristice nu mai e o identitate de silabe: din începutul sau un împărat. Deci, nu putea să fie vorba de ceva care s'ar datorî grafiei: ne găsim desigur în fața unui fe-

nomen fonetic real. Cum s'ar putea însă, explica suprimarea aceasta în silaba inițială ? Trebuie să plecăm dela fonetismul vechi al formelor latine care începeau cu IN (IM) și anume trebuie să admitem că o formă cum ar fi, de exemplu, IMPERATOR după ce în latina vulgară trebuia să se fi pronunțat EMPE-RATOR a devenit după aferesarea lui e, mpărat. Sunetul i din împărat s'a adăugat ulterior ca o vocală de sprijin ca în cazul lui mi devenit îmi. Și atunci explicația e următoarea: în epoca în care se spunea *mpărat, ntunerec în legături sintactice ca: un parat, în ntunerec devenite un parat, în tunerec, m (n) inițial s'a confundat cu m (n) din cuvintele precedente. Din construcții de felul acesta s'a ajuns să se întrebuițeze forma aferesată și în alte cazuri, pentru că într'adevăr găsim în secolul al XVI-lea legături de felul acesta: dela părat, în loc de dela împărat. ceea ce arată într'adevăr că la un moment dat fonetismul unor cuvinte de felul acesta justificat în legături de felul întâi: un părat, din ceput, s'a transmis și după alte prepoziții

unde nu era justificat. Ca să înțelegem mai bine că aceasta trebuie să fie interpretarea, să amintim un alt caz: când ne găsim în fața unor cuvinte care aveau un i inițial plus m, n însă de altă proveniență, nu găsim nici un caz de aferesare silabică de felul acesta. De exemplu, nu găsim în întîiul sau în întîia reduși la în tîiul, în tîia. Totdeauna apare cuvîntul scris întreg, ceea ce dovedește că în rezultat dintr'un a + n, trebuie deosebit de în din împărat, întunerec. Adică AN-TANEUS, după ce s'a produs fenomenul alterării lui a în limba romînă, a fost pronunțat constant în întregime: întîiul, cu elementul vocalic inițial neamuțit. În plus trebuie să amintim că în cazul când i se găsea înaintea lui n, însă plus o vocală plus o consoană, nu găsim reducerea pe care am constatat-o în seria cuvintelor din categoria întîia. Astfel, de exemplu înălțimea dacă e precedat de din nu apare redus la din ălțimea; totdeauna cuvîntul e scris în întregime. Deci, ca să reconstruim fonetismul acesta, destul de complicat în vechea romî-

nească, trebuie să admitem că au fost trei categorii de cuvinte în ce privește fonetismul lui i inițial sau a inițial. Intîi acelea de natura lui IMPERATOR, care conțineau in+consoană și în care acest i a fost aferesat de vreme; a doua serie era aceea în care in era urmat de o vocală IN ALTIARE, unde s'a scris și pronunțat înălțare în epoca în care se zicea păraț; apoi avem cuvinte începătoare cu a+n+consoană, în care cas tot timpul au fost pronunțate cu i inițial păstrat. Astfel cred că ne putem da sama de ceea ce apare așa de des reprezentat în fonetismul secolului al XVI-lea.

Cu aceasta încheiem seria particularităților consonantice din limba veche și desprindem cîteva constatări cu caracter general, pentru ca să fixăm în cîteva impresii ceea ce am văzut în fonetismul textelor din veacul al XVI-lea. În primul rînd trebuie să relevăm—ceea ce a reieșit din constatări izolate—că nu existau texte numeroase cu fonetism absolut consecvent. Dacă poa-

te să fie vorba de mai multă consecvență—nu deplină—trebuie să ținem samă de un text cum e, de exemplu Codicele Voronețian, pentru că într'adevăr, vedem aici un fonetism care dela început pînă la sfîrșit nu are multe variațiuni: e o relativă unitate bine manifestată. Apoi trebuie să ne adresăm textelor lui Coresi, în parte numai, pentru că, de exemplu Psaltirea dela 1570 apare cu fonetism foarte incorect, explicabil prin faptul că diaconul Coresi și colaboratorii săi au avut dianinte texte care aveau un fonetism deosebit de cel al regiunii din Muntenia, și au lăsat să se strecoare particularități streine de acest grai. Mai tîrziu cînd ne adresăm la textele Cazaniilor și la Tetravanghelul său, vedem mai bine redat fonetismul muntenesc, adică cu o foarte pronunțată consecvență. Dacă acestea sînt cîteva texte care într'adevăr se presintă mai puțin diferite ca aspect fonetic, celelalte sînt de o eterogenitate care contrariază pe cercetător, mai ales dacă ne referim la Psaltirea Scheiană. Acolo vedem diferite

straturi de fonetism, fapt explicabil din cauză că după cum se știe, Psaltirea Scheiană a trecut prin minile mai multor copişti și fiecare din ei a introdus ceea ce era propriu vorbirii lui.

Dacă ne raportăm la documente, aceste prin faptul că sînt în general reduse, cincisprezece pînă la douăzeci de rînduri, această scurtime ajută la omogenitatea lor. Totuși sînt unele din ele cu multe incoerențe și de așa natură încît s'ar părea că n'au fost scrise de aceeași persoană.

Dar mai e și o altă împrejurare care trebuie luată în considerațiune. Să nu ne închipuim că cei din secolul al XVI-lea aveau o unitate de pronunțare: erau unii care ori că se născuseră într'o regiune și trecînd în alta ajunseseră să nu pronunțe uniform, ori că influențați de contactul zilnic, pronunțau unele cuvinte într'un fel sau în altul după sugestiunile de moment, după reminiscențe. Oamenii mai simpli sînt mai puțin, să zicem, de posă, supraveghează mai puțin rostirea. De multe ori se exprimă cu ceva care are aspect de

277
mozaic, însușind forme care nu sînt proprii vorbi-
rei din localitatea lor. Deci, așa ne-am explica și
ceea ce uneori apare disparat în textele din seco-
lul al XVI-lea.

Privind fonetismul din alt punct de vedere, tre-
buie să amintim că în general, deosebiriile pe care
le constatăm între limba de atunci și cea de as-
tăzi, sînt reduse. De aceea cineva chiar dacă nu are
pregătirea filologică mai aprofundată, dacă se gă-
sește în fața unui text vechi, ca fonetism, ajunge
să înțeleagă bine cuvintele, însă, în ceea ce pri-
vește lexicul, morfologia, sintaxa rămîne desorien-
tat, pentru că într'adevăr astăzi cu deosebire, s'a
ajuns să se diferențieze limba modernă de cea ve-
che; în acest sens, și dacă ar fi vorba să stabî-
lim o ierarhie, în primul rînd lexicul diferenția-
ză mult epoca veche de cea nouă. În ce privește fo-
netica, multe diferențe sînt o realitate izolată, a-
dică întîlnim un cuvînt care prin fonetismul lui
e deosebit de cel de astăzi; să ne amintim de for-
ma a ulta sau prepoziția prestre în loc de peste:

prin urmare, cazuri izolate, diferențiază fonetismul vechi de cel nou.

Dacă luăm în considerațiune particularitățile cu caracter mai general, adică în care intră serii întregi de cuvinte, aici desigur, că avem de constatat unele deosebiri marcante și referindu-ne la vocalism, în primul rând e de amintit ceea ce am văzut când ne-am ocupat de fonetica vocalelor accentuate. Anume, în secolul al XVI-lea mai apare în unele regiuni, bine păstrat i sau e după r inițial și dublu, adică riu și rey: e un fapt de diferențiere fonetică destul de accentuat. Apoi u final iarăși diferențiază destul de bine limba veche de cea de astăzi.

Oprindu-ne la consonantism, aici ar fi de amintit, de exemplu, pronunțarea lui r inițial vibrant, bine păstrată: řiu, řău. Astăzi această pronunțare a rămas localizată în câteva regiuni. Pe urmă, firește, ceea ce cu deosebire diferențiază fonetismul consonantic din secolul al XVI-lea de cel de astăzi, e rotacismul.

Rămîne de amintit cu privire la consonantism, seria labialelor și în treacăt putem să ne raportăm și la pronunțarea dz în loc de z. Asupra labialelor avem informații aproximative, foarte vagi, fiindcă după cum am văzut, textele sînt cît se poate de laconice în ce privește confirmarea acestei particularități. Totuși pentru motivele pe care le-am arătat cînd ne-am ocupat de seria labialelor, trebuie să admitem că în secolul al XVI-lea se pronunța ghine, kiatră. Întrebarea e însă, în ce măsură — și e un capitol care așteaptă încă să fie lămurit; nu e destul să constatăm prezența unor fenomene fonetice pentru limba veche; trebuie să mergem mai departe: să știm comparativ cu limba de astăzi mai ales, dacă fenomenele atestate aveau mai multă expresiune decît astăzi. E cazul, de exemplu, lui dz alături de z: dziua în loc de ziua. Fenomenul acesta vechi apărea cu o mai mare extensiune decît astăzi.

Problema prezenței și extensiunii unor anumite particularități dialectale, nu putem spune că

se presintă destul de limpede. Elementele pe care le avem din textele secolului al XVI-lea, sînt reduse și numai cu oarecare posibilități de reconstruire; plecînd dela anumite fapte de astăzi sau chiar din trecut, sîntem autorizați să bănuim pînă la un oarecare punct că într'un sens sau altul, aspectul fonetic în secolul al XVI-lea se presintă într'un anumit fel. Mai intervine un fapt care iarăși trebuie luat în considerațiune, pentru că părerile divergează în această privință: în ce grad putem presupune că cei din secolul al XVI-lea aveau simțul unor distincțiuni fonetice? **A** priori ar putea spune cineva că erau foarte simpli, prea cu puțină curiositate pentru ceea ce era al rostirei, ca să atribuim acestor cărturari un simț de distingere a unor nuanțe. Totuși, am greși dacă am fi așa de categorici.

Vă amintiți de oarecare particularități care ar fi putut să fie înșirate la fonetica sintactică. Găsim în mai multe cazuri trecerea lui n la m prin fonetică sintactică. De exemplu e scris îm

pămînt, îm pădure, deci, o dovadă că cei din secolul al XVI-lea notau nuanța trecerei lui n → m înaintea labialei. Am mai atras atenția celor care culeg texte dialectale, că e de ținut în seamă această distingere pe care o face poporul. Trebuie să adaug că nu e nici în nici îm: e un ĩ, î nasalizat însă deoarece nu avem posibilități tipografice pentru redarea semnului acesta, de aceea trebuie să recurgem la altă transcriere aproximativă. Rămîne, prin urmare, stabilit că bătrîinii aveau posibilități să cunoască unele diferențe fonetice și atunci înțelegem iarăși ceea ce e destul de bine atestat în unele texte. Acei care aveau cultură—cîtă se putea căpăta pe vremea aceea—și apoi simțul relativ dezvoltat pentru a distinge o formă de alta, dau dovadă că deși în unele cazuri aveau unele esitări, totuși în urmă recunoșteau care e forma care trebuie preferată celeilalte.

Am amintit și ar fi un studiu foarte amănunțit, migălos pentru unele chestiuni care așteaptă

O. Densusianu,

Limba română în sec. al XVI-lea. Fonetica. Fasc. 16

să fie lămurite: ar fi interesantă o statistică de îndreptările pe care le-au făcut copişti, tipografii, pe care nu le putem urmări decît uneori.

Conclusia, prin urmare, care se desprinde e că textele din secolul al XVI-lea, trebuie privite relativ: nu cu păreri preconceptuate că avem de a face cu traducători şi copişti ignoranţi.

Deci, a existat un simţ al nuanţelor la cei din secolul al XVI-lea; nu trebuie să-i privim ca reprezentînd ceva primitiv şi dacă limba din secolul al XVI-lea ne dă această impresie, trebuie să presupunem că cu cît trecem peste secolul al XVI-lea, în secolul al XVII-lea, al XVIII-lea, simţul nuanţelor se perfecţionează şi de altminteri e în acord cu ceea ce putem constata din textele de mai târziu, cînd într'adevăr, se observă foarte bine o expunere mai îngrijită, o unitate de rostire la care au căutat să ajungă şi cei dintîi.

I N D I C E

- abi 135
acătare 145
aceștea 136
aclaz 211
adaudze 189
adîcatu 201
adunc 112
amegi 18
amerința (a) 218
amiază 220
amîna (a) 177
analtu 151
anînă 215
anni 193
arbure 106
arjintu 188
avăm 38
badgiocură 217
basn 182
beserecă 145
beut 71
bezdnă 210
boIoani 230
bunătate 83
buru 171
cadea 15
călcîniu 176
caraire 8
cărtulariu
ceirere 26
cene 36
cenușe 22
ceput 231
cetățeani 132
cîine 10
citi (a) 147
cleamă 203
coafșă 206
coaper 99
conosc 153
coperemînt 94
cuniu 181
cunusul 152
cunteni 107
cupli 202
curundu 152
dănăoară 79
dascal 26
dătoriu 158
deaci 132
deca 46
de inte 143
dejete 188
demîneață 20
de'nsul 143
desătul 156
deșiră 205
dirept 154
doao 139
domnitale 197 +

dumnezău 28
 durmi 106
 dvornic 210
 dzua 141
 eftensug 212
 farină 15
 fărină 216
 fățerie 17
 fereca (a) 145
 flare 33
 ficior 147
 firovimi 165
 flomînd 153
 forte 102
 frîmsete 110
 fsat 198
 galbăn 67
 geană 177
 genuchi 223
 gice 214
 giude 191
 giulgi 104
 giunere 158
 gunfla 110
 hiecare 160
 hiclean 191
 hicleșug 212
 hreamăt 199
 Iaste 34
 îmblu 12
 împlu 53
 înlăuntru 104
 inaintre 223
 înel 19
 înemă 13
 întîniu 176
 ispăsi (a) 169
 ispovedi 134
 iușor 137
 iuvi (a) 134
 ivască 42

kisk 160
 lacrămă 86
 lăudoare 133
 leage 47
 leje 188
 lînged 190
 liubov 185
 mahramă 220
 maire 8
 mărit 173
 mărmint 106
 me 70
 mene 55
 metoh 192
 mîcicoanie 208
 mieu 27
 mieruratu 97
 minuine 98
 mișcol 208
 mormînte 36
 moșie 93
 mucca (a) 207
 nămaie 85
 nătare 84
 necăiuri 69
 neci 148
 nemunui 147
 nește 155
 nime 52
 noor 142
 oamini 90
 obițai 14
 ome 101
 omșor 221
 pănaț 172
 părat 231
 păscariu 67
 pătriarh 25
 pișcup 155
 poclon 228
 pohtă 210

pomeană	131	sîmt	201
ponoslu	225	sînge	13
porînci (a)	112	sîngur	61
potrivă	227	sînt	63
potropop	227	sînți (a)	201
poveasti	134	smău	66
prah	192	spămînta (a)	159
pre	229	sprejeni	91
precepe	154	striin	149
prende	56	strimt	64
prentu	219	suripa (a)	156
prespre	219	svădi	209
prestre	219	svat	209
preveghia (a)	70	svînt	209
prietelie	183	țară	32
psăltire	25	temeli (a)	184
puțin	177	țerină	92
puținel	224	timpina	152
putredi (a)	167	treazv	211
rădica (a)	147	trimete (a)	146
răpaos	131	tunerec	231
reci (a)	89	ulta (a)	195
rei (a)	89	unger	222
reu	31	unsprăzece	87
riu	91	untunerec	153
rride	186	urî (a)	91
rumînesc	109	uru	178
rumpe (a)	197	ușe	22
să	74	uspăț	108
săbor	130	usteni (a se)	129
săm	41	văduo	225
sămînță	75	vărgură	39
sănătate	83	vășmint	67
sărba (a)	76	veștedzi	215
sărbotoare	153	vihor	192
scurrima (a)	156	vinie	176
se	95	vîrh	192
șeapte	35	vorovi (a)	157
șes	30	zău	28
sfeat	132	zdrubi (a)	111
sfentei	66	zîuă	93
sfenti (a)	167	zisă	77

Errata.

<u>pag.</u>	<u>rîndul</u>	<u>în loc de</u>	<u>să se citească:</u>
20	18	inel	înel
33	8	FELEM	* FELEM
47	18	FELEM	* FELEM
50	1	înderepte	nederepte
50	8	îndereapte	nedereapte
64	18	STRIMTUS	STRINCTUS
144	5	de'însul de'nsul di'nsul	de'însul > de'nsul > di'nsul
190	16	lînged	lînged

© ————— ©

Acest curs a fost editat

de

Al. și Em. Vasiliu

Litografia: Constanța Dumitrescu
Str. Popa Nan, 6.